

Úvod

Táto diplomová práca si kladie za cieľ zrekonštruovať vývoj rímskych pancierov a to najmä prostredníctvom ikonografických prameňov a archeologických nálezov. Tieto pramene sú používané na demonštrovanie zmien a čŕt, o ktorých práca pojednáva a sú preto vybrané vhodné ikonografické vyobrazenia a archeologické nálezy. U ikonografických zdrojov sa dáva väčší priestor funerálnym vyobrazeniam, i keď v prípade ich absencie je nutné sa opierať i o iné zobrazenia, s istou dávkou opatrnosti. Práca sa nezameriava na zozbieranie všetkých nálezov a vyobrazení. Ojedinele sa vyskytnú i zmienky o literárnych prameňoch, ale obmedzujú sa iba na také, ktoré značne pomáhajú porozumieť dobe a vývoju jednotlivých častí zbroje, napríklad ako v prípade nápisu na spínacej doštičke z Mušova.

Práca je rozdelená do niekoľkých kapitol, ktoré sú zoradené približne chronologicky, podľa predpokladaného najranejšieho výskytu jednotlivých pancierov u Rimanov.

Prvé dve kapitoly predstavujú akýsi úvod a rozdelenie prameňov. Následná kapitola už pracuje s najstaršími typmi hrudnej zbroje, ktorých priame nálezy rímskej proveniencie síce chýbajú, ale bolo nutné sa pri tejto téme nahliadať na okolité blízke národy, ktoré sa plne podieľali na tvorbe rímskeho povedomia a silne ho ovplyvnili. Muskulatúrny kyrys sa sčasti nachádza v postavení raných pektorálov, sme odkázaní len na ikonografiu, napriek tomu sa kapitola snaží chronologicky sledovať jeho vývin a demonštruje na evidencii, ktorá je k dispozícii. Krúžkový a šupinový pancier sú prehľadne rozdelené na menšie sekcie, pričom je na začiatku vždy venovaný priestor charakteristike a výrobe, zmieňujú sa výhody i nevýhody panciera a technické záležitosti ich súčastí. V ďalšej časti sa potom sleduje vývoj cez tri obdobia – republiku, princípát a dominát – hlavne prostredníctvom ikonografických príkladov a na konkrétnych nálezoch. Lorica segmentata zahŕňa obsiahlejšiu kapitolu, materiál k tejto téme je dnes spracovaný veľmi kvalitným spôsobom a preto dostáva väčší priestor ako charakteristika, tak i výroba. V podkapitole o vývoji tohto panciera zahrňujem všetky štyri vývojové typy a na záver dopĺňam stručný prehľad druhov spojovacích článkov. Poslednú kapitolu venujem súčasťam pancierov, ktoré rovnako dopĺňajú funkciu dodatočnej ochrany ako spodný odev a apron a nakoniec pridávam ešte zmienku o ďalších pancieroch, skôr organického pôvodu, ktoré sa na rímskych vyobrazeniach ani archeologicky nedochovali alebo len veľmi málo, ale ich používanie Rimanmi je možné.

V obrazovej prílohe je prehľad jednotlivých ikonografických a niektorých archeologických nálezov použitých v práci, ktoré dotvárajú celkový pohľad na vývoj rímskych pancierov.

1. Rímska armáda a jej hrudná ochrana

Každý antický vojak bol ľahko identifikovateľný vďaka svojej výstroji a výzbroji. Väčšinou medzi najhlavnejšie zložky v akomkoľvek vyobrazení patrili helma, pancier, štít a zbraň. To sa vzťahuje i na rímskeho vojaka. Minimálne od vzniku profesionálnej armády bol rímsky vojak vždy odlišený tým, že bol oblečený vo vojenskom úbore. Jednou z hlavných častí takéhoto úboru bol práve pancier, ktorý však po treťom storočí mizne z vyobrazení a symbolom rímskeho vojaka sa stávajú iné časti výzbroje, avšak to ale nepredstavuje koniec jeho používania v armáde.

Hrudná ochrana vojaka sa vyvíjala spolu s rímskou armádou. Začiatky rímskej armády boli pomalé a prvé boje, ktoré podstupovali boli len lokálne. I spôsoby ochrany tela boli zatiaľ na elementárnej úrovni. Rimania ako národ sa snažili utvoriť si identitu a preberali podnety od okolitých etnických skupín, s ktorými prichádzali do kontaktu alebo ktorých si podrobovali, a mnohokrát sa inšpirovali i vo vojenskej sfére. V oblasti hrudnej ochrany sa nechali ovplyvniť najprv najbližšími susedmi Samnitmi a lokálnymi skupinami, Etruskami, Grékmi a Keltmi a pomocou svojej expanzívnej politiky i ďalekými predovýchodnými národmi. Nad všetky ostatné panciere používané rímskou armádou vyniká *lorica segmentata*, ktorá sa zdá byť originálnym rímskym pancierom. Rôzne typy segmentových zbrojí sa dajú vystopovať aj u iných národov, ale *lorica segmentata* je jedinečná kvôli svojej konštrukcii a samotnému vzhľadu a vo svete tej doby sa nenájde podobný typ panciera.

Rímska armáda používala podľa všetkého hrudnú ochranu z rôznych materiálov. Organické materiály sa však bohužiaľ len málokedy zachovávajú a v prípade takéhoto nálezu väčšinou ide len o malý fragment, čo nie je dostačujúce na kompletnú rekonštrukciu. U ikonografických vyobrazení sa môžeme len dohadovať a porovnávať s inými dôkazmi, v dnešnej dobe sa len zriedka zachovávajú zvyšky maľovania, ktoré svojho času zbroj odlišovalo a určovalo. Veľké percento zbroje ale tvorili panciere kovové, ktoré okrem toho, že poskytovali kvalitnejšiu ochranu než organické materiály, sa nám i lepšie dochovali a ktoré sú dobre identifikovateľné na ikonografických materiáloch.

Podľa etymológa zo šiesteho storočia, Isidora zo Sevilly, bolo latinské slovo pre zbroj, *lorica*, odvodené od slova *lōrum* (pl. *lōra*), remene – prípadne ich absencia.¹ I keď vieme od Polybia², že počas ranej a strednej republiky si pancier nemohol dovoliť každý občan (stupeň ochrany sa viazal na veľkosť majetku), podľa všetkého ani v neskorej republike, kedy vojny

¹ BISHOP 2015, heslo: Body Armour

² POLYBIOS, VI.22-23

boli často na dennom poriadku, to nebolo iné, podľa slov samotného Caesara, ktorého vlastné jednotky halili svoje telá pred nepriateľmi len do tuník, odevov z plsti, vypchávkov či kože³, čo pravdepodobne rovnako referuje i o spodnom odevu.

I keď prvé kroky k profesionálnej armáde sa začali rozvíjať po Mariovej reforme, chýbalo ešte minimálne plné storočie než sa proces tvorby dokončil. Menila sa nie len štruktúra armády, ale i možnosti pre občanov. Veľkú nevôľu pocítovali občania, ktorí začali vnímať narastajúcu frekvenciu bojov ako negatívny vplyv na ich majetok, ktorý príliš často chradol a nemal sa oň kto starať, keď bola prítomnosť majiteľov vyžadovaná na bojovom poli. Otvorili sa možnosti pre nemajetných občanov, ktorí neboli zväzovaní povinnosťou sa o svoj majetok starať, aby tým neprišli na mizinu, a ktorí to vnímali skôr ako príležitosť. Armáda sa stávala domovom pre vojakov a keď skončila jedna kampaň, boli ochotní bojovať (hlavne za generála, ktorí sa o nich staral, čo neskôr zabezpečilo tak silnú lojalnosť k jednotlivým konzulom počas občianskej vojny) v ďalšej, pretože nemali k čomu sa vrátiť.

Skutočne bohatá výstroj pre jednotlivých vojakov prišla až spolu s profesionálnou armádou v principáte. Veľké expanzie, ktoré mala Rímska ríša v pláne, si vyžadovali dobre zabezpečené vojsko, a armáda, ktorá týmto spôsobom vznikla, už nebola zložená z občanov účastniacich sa povinnej brannej služby (z ktorých mnohí boli len farmári a vojny neznalí), ani z otrokov a väzňov, nebola odkázaná na príjmy rádových občanov a na pár vojensky skúsených aristokratov. Táto armáda bola profesionálne vycvičená, štátom dotovaná, plne kvalifikovaná a hlavne zložená z platených dobrovoľníkov. Bol to typ profesijnej dráhy a životného štýlu.

A práve za principátu dosahuje rímska armáda svoj vrchol, bohatosť a variabilitu používanej zbroji a slávu, akú nikdy predtým ani potom nemala.

³ CAESAR, BC, III. 44

2. Pramene

Ak chceme sledovať postupnosť vývoja pancierov, musíme sa opierať o dôkazy, ktoré nám poskytujú rôzne pramene. Zároveň musíme tieto pramene, ktoré máme k dispozícii, podrobovať kritickému náhľadu a posudzovať ich na základe rôznych aspektov doby, z ktorej pochádzajú. Je niekoľko skupín prameňov, ktoré nám môžu pomôcť správne určiť vývoj hrudnej ochrany, pričom niektoré sú nápomocnejšie než druhé.

Ikonograficke pramene

Reliéfne a obrazové znázornenia sú dvojakého druhu. Monumenty a sochy propagandistického typu treba veľmi pozorne študovať, pretože mestskí umelci, ktorí ich vytvorili, boli len málo oboznámených s vojenským životom a preto je nutné ich často porovnávať s konkrétnymi nálezmi, alebo ich podrobovať rekonštrukciám, aby sa dokázala ich vierohodnosť. Propagačné diela tiež často zobrazovali rímsku armádu v lepšom svetle než odpovedalo skutočnosti. Na druhej strane sochári náhrobných kameňov a stél, ktoré sa v Rímskej ríši začínajú objavovať už v období neskorej republiky⁴, boli určite viac oboznámení s vojenským vybavením než umelci monumentov v mestách. Náhrobné kamene boli oveľa osobnejšie a viac zachycovali pravosť. Mnohokrát sú len jednoduché, o to viac sa dá veriť jednotlivým detailom.

Všetky rímske sochy boli v istom zmysle vytvorené za účelom propagandy, od triumfálneho oblúka oslavujúceho cisárske činy až po náhrobky velebiace zosnulého kvality. Propagandistické diela sú zväčša ale nazývané tie, ktoré vznikli z popudu vládcu či verejných činiteľov a bývajú spravidla menej úprimné a viac sa snažia ovplyvniť verejnosť, nakloniť si ju a jej cieľom nebolo striktné sa držať pravdy a reality, ale hlavne zapôsobiť.

To, že je nutné sa prikláňať k pozorovaniu náhrobných kamenov legionárov a príslušníkov auxiliárnych jednotiek, ktoré poskytujú väčšie množstvo presnejších a detailnejších črt nám pripomína už Curle v ranom 20. storočí⁵. Ako umelecké diela sú tieto náhrobky častokrát v dnešnej dobe opotrebované a zničené, ale ich hodnota pri pochopení rímskych militárií musí byť braná na zreteľ.

Je niekoľko druhov náhrobných kameňov. Najčastejším typom je vyobrazenie frontálne stojaceho vojaka oblečeného v zbroji, pričom je zobrazená celá jeho postava alebo len hlava

⁴ BISHOP – COULSTON 2006, 9

⁵ CURLE 1911, 147

a hrud'. Ďalším typom je postava jazdca sediaceho na koni alebo cválajúceho ponad porazeného nepriateľa.

Väčšina militárnych náhrobných kameňov pochádza skôr z okrajov Rímskej ríše, z provincií. Z okolia Hadrianovho valu pochádzajú náhrobné kamene, ktoré sú opracované hrubo a ponúkajú nám preto len málo informácií⁶.

Archeologické pramene

Najlepšie dôkazy nám poskytujú hmotné pramene čiže samotné archeologické nálezy, ktoré sa následne dajú identifikovať a stotožniť pomocou sochárskeho vyobrazenia s konkrétnym predmetom, ale samy o sebe nám poskytujú skutočný náhľad na dané objekty.

Rimania nemali vo zvyku pochovávať svojich mŕtvych so zbrojou ako barbarské kmene za hranicami Rímskej ríše, ale výnimky existujú, a keďže sa je to neobvyklé, upozorňuje to na opatrný prístup⁷. Hlavné archeologické informácie získavame cez depoty, či už náhodné alebo zámerné zanechávané. Nachádzané sú opustené depoty alebo sklady ako v Corbridge či Waffenmagazin v Carnuntu. Ostatné nálezy sa vyskytujú jednotlivito, v menších množstvách v močiaroch, riekach, studiach, vojenských táboroch, vojenských objektoch, druhotne na území Barbarika a podobne. Mnohé nálezy, odkryté v romantických časoch archeológie, utrpeli ujmu vďaka tomu, že sa ešte nedokázalo tak kvalitne konzervovať a o mnohé informácie sme tak prišli. Inokedy nachádzame len nálezy beztvarej masy kovu, v prípade mnohých krúžkových pancierov, čo má na svedomí čas a korózia. V porovnaní so všetkými nálezmi, len malá časť sa našla vo výbornom stave, ale väčšina nálezov je iba fragmentárna a je nutná ďalšia analýza a výskum, aby sa predmet identifikoval a zaradil.

Problémom dnešného štúdia archeologických materiálov je nedostatočné zverejňovanie veľkého množstva nálezov v rámci akademických kruhov. Je nutné publikovať nálezy, aby boli prístupné pre bádateľov a doplnili tak chýbajúce články príslušného problému. Pri spracovaní nálezu je nutná kompletná dokumentácia.

Hromadné nálezy sú veľkým prínosom do štúdia rímskeho vojenského vybavenia. Takého depoty mohli byť korisťou ale i schválne ukryté, aby nepadli do rúk nepriateľov (Corbridge). Niekedy sa odkryje vojenský sklad ako Waffenmagazin v Carnuntu.

Dôležitou súčasťou dnešnej archeológie je archeológia experimentálna, pričom práca na rekonštrukcii nálezu má často interdisciplinárny charakter. Len odborník v obore môže odkryť archeológovi niektoré súvislosti, pracuje sa s rôznymi materiálmi, technikami

⁶ CURLE 1911, 148

⁷ BISHOP. – COULSTON 2006, 33

a niektoré skupiny, zaoberajúce sa rekonštrukciami rímskej výstroje a výzbroje, tiež pozorujú spôsob opotrebovania a stupeň kazivosti jednotlivých komponentov. Jedným z príkladov, kedy pomohla experimentálna veda pri štúdiu archeologického kontextu je rekonštrukcia *loricy segmentata*.

Literárne pramene

Antické literárne zdroje v tejto práci hrajú minimálnu rolu, avšak v obdobiach vývoja, kedy chýbajú akékoľvek zdroje alebo zdroje, ktoré sú k dispozícii, sú len minimálne, je nutné využiť všetky antické pramene, ktoré môžu dopomôcť k pochopeniu historického obrazu.

Literárne pramene, ktoré nám môžu odkazovať na život rímskeho vojska, pozostávajú s jednotlivých literárnych diel antických autorov, sub-literárnych prameňov (ako osobné dopisy a vojenské dokumenty) a epigrafických nápisov (na monumentoch, náhrobných kameňoch, venovacie, vlastnícke a výrobné nápisy).

Práca s antickými literárnymi prameňmi musí byť opatrná. Musíme si dávať pozor na to, či ide o diela rímskeho vojenstva skutočne technické a odborné alebo o diela skôr literárne. Tých druhých býva podstatne viac. I právne spisy nám môžu niečo málo odhaliť o trestoch vojakov, o vojenskom práve či vlastníctve a strate výzbroje.⁸

Veľmi dôležitým zdrojom pri štúdiu republikánskej rímskej armády je nepochybne Polýbios, ktorý sám kedysi grécky dôstojník, neskôr sprevádzal Scipiona na jeho vojenských kampaniach. Frontinus a Caesar podávajú obraz o armáde neskorej republiky, tiež obaja vojenský velitelia. Josephus Flavius píše o armáde raného cisárstva. Tacitus, na strane druhej, je príkladom opatrného zdroju i keď tiež zmieňuje nemnoho zaujímavých informácií. Veľmi prínosní sú Arrian, Vegetius, Vitruvius, Heron, Varro a mnohí ďalší.

Niekedy prežíva i súkromná korešpondencia vojakov a úradné vojenské dokumenty, z ktorých máme možnosť vyčítať mnoho informácií o vojenskom živote, o terminológii tej doby, o výstroji a výzbroji či hodnostiach.

Okrajovo sem spadajú tiež epigrafické nápisy. Nejaké informácie nám môžu poskytnúť pohrebné nápisy na náhrobkoch, vojenské obchodné zápisy, venovania a vlastnícke podpisy na militáriách (ktoré občas zahrňovali i názov vojenskej jednotky, ku ktorej majiteľ prslúchal) či texty samotných výrobcov.

⁸ BISHOP. – COULSTON 2006, 39-40

3. Najstarší typ hrudnej ochrany

Jeden z najstarších a zdá sa, že i najjednoduchších typov hrudnej ochrany, o ktorom je zmienka v rímskom svete, je pektorál (*pectorale*). Išlo o kovovú doštičku či plát, ktorého úlohou bolo chrániť najdôležitejší životný orgán a to srdce. Preto je v antických prameňoch zvaný tiež ako „chránič srdca“⁹ – *kardiophylax*. Tento typ ochrany bol vlastný mnohým národom starovekej Itálie. Polybios zmiňuje, že v jeho dobe šlo najčastejšie o štvorec piad' (cca 15¹⁰-24¹¹cm) na piad' veľký.

Spočiatku šlo pravdepodobne o jednoduché doštičky štvorcového a okrúhleho typu (disky), ktoré sa pripevňovali k hrudi pomocou kožených remienkov alebo remienkového systému. Časom sa začali predlžovať do obdĺžneho tvaru tak, aby chránili i brušnú časť trupu. Je možné, že na základný pektorál bol niekedy pripájaný pohyblivý plát, ktorý visel na dolnom okraji pektorálu a tým rozšíril ochranu na spodnú časť trupu¹².

Najranejšie príklady tohto typu hrudnej ochrany pochádzajú z 1. pol 7. stor. pr. Kr., pravdepodobne ešte pred uvedením gréckej falangy¹³ a je možné ich sledovať až do 2. pol. 2.stor. pr. Kr., kedy sa o nich zmiňuje ešte Polybios. Pravdepodobne sa vytratil krátko po Polybiovi, respektíve po Mariových reformách¹⁴. Connolly kladie ich možný pôvod do oblasti Stredného Východu, rovnaké disky vidno tiež na asýrskych reliéfoch¹⁵.

Najskoršie nálezy je možné, ako bolo už zmiňované, pozorovať už od konca 7. stor. pr. Kr. Connolly popisuje najstaršie typy pektorálov ako štvorcové či obdĺžne, niekedy s kónickým prehnutím bočných strán. Podľa neho boli staršie ako neskoršie okrúhle pektorály. Nálezy takýchto raných pektorálov sa našli v Tarquinii (obr. 1) a v Latiu (obr. 2). Je pravdepodobné, že takýto typ pektorálov mohli používať obyvatelia Latia z čias legendárneho Romula a Réma, teda za čias založenia Ríma.¹⁶ Veľmi netradičný typ pektorálu bol objavený v Narce (obr. 3). Pektorál mal tvar skôr „ponča“, bol detailne zdobený a pozostával z predného a zadného plátu, ktoré boli dohromady spojené remienkom. Tento nález nemá obdobu, je datovaný až na koniec 8. stor. pr. Kr.¹⁷

⁹ POLYBIOS, VI.23.14

¹⁰ JUNKELMANN 1986, 162

¹¹ BISHOP – COULSTON 2006, 63; BURNS 2003, 71

¹² CONNOLLY 1998, 93

¹³ CONNOLLY 1998, 97

¹⁴ JUNKELMANN 1986, 162

¹⁵ CONNOLLY 1998, 97

¹⁶ CONNOLLY 1998, 93-94

¹⁷ CONNOLLY 1998, 93-94, Fig. 6

Typ okrúhleho pektorálu prichádza neskôr ako znázorňuje maľba z etruskej Ceri (obr. 4) z konca 6. stor. pr. Kr. Kožené remene v tomto prípade pravdepodobne prechádzali cez akési slučky na vnútornej strane disku a smerovali cez ramená a okolo pásu. Podobnú ochranu, i keď v pomerne menšom merítku, vidno na soche bojovníka z Capestrano (obr. 5) približne zo 6. stor. pr. Kr. Ten mal malý disk pripevnený naprieč hrudi i chrbta, pričom kožený popruh sa spájal i s popruhom na meč a tvoril akýsi postroj.

Začiatkom 5. stor. pr. Kr. sa Rímske kmene dostávajú do konfliktu s blízkymi susedmi zo stredoitalských hôr, ktorých zbroj nájdená na náleziskách v Alfedene a Compovalano di Campi¹⁸ zodpovedá práve takýmto hrudným diskom. Bronzový disk z Alfedene (obr. 6) meral v priemere 23,5cm a mal zadnú stranu vystuženú železnou výplňou, ktorá presahuje cez okraje a tvorí na prednej strane lemovanie. Predný a zadný diel bol spojený pomocou kovových popruhov. Jeden popruh bol zložený z troch bronzových obdĺžnych plátok opatrených železnými pántami a ten potom prechádzal cez rameno a druhý sa diagonálne vracal a upevňoval na prednom disku. Sú zdobené rytím, okrúhlymi výčnelkami či mytologickými postavami.¹⁹ Krásny príklad bohatého figurálneho zdobenia predstavuje disk z prelomu 6./5. stor. pr. Kr., dnes uložený v múzeu v Ancone (obr. 7).

V stredoitalskej oblasti boli rozšírené skôr pravouhlé typy pektorálov a od polovice 5. stor. pr. Kr. sa objavujú trojdiskové pektorály či kyrusy, ktorých pôvod snáď spočíva v jednoduchom diskovitom pektorále²⁰.

Trojdiskový kyrys je akýsi nadradenejší typ pektorálu. Väčšina nálezov pochádza z územia Samnitov a z južnej Itálie. Pomerne veľký počet juhoitalských červenofigurových váz zobrazuje tento typ hrudnej zbroje²¹. Objavovanie sa trojdiskového kyrysu na zobrazeniach v Kampánii, Lukánii a Apúlii v období od konca 5. stor. pr. Kr. až do 4. stor. pr. Kr. korešponduje s vpádmi Samnitov do týchto regiónov, kde sa neskôr vyvinul do pravouhlého anatomického kyrysu (viz. kap. 4). Z názvu vyplýva, že sa jednalo o tri diskovité časti navzájom spojené, dve v hornej časti a jeden kryjúci brucho, tvoriac tak trojuholníkovitý hrudný i zadný plát, ktoré boli prepojené na ramenách a po stranách menšími plátmi pomocou krúžkov. Najranejší príklad pochádza z lokality Alfedena (obr. 8) zo strednej Itálie a datuje sa do 2. pol. 5. stor. pr. Kr.²² Veľmi krásny zdobený pektorál pochádza z Tuniska (obr. 9). Trojdiskové kyrusy pozostávali z predného a zadného pektorálu, ktoré sa spájali pomocou ramenných a bočných plátov.

¹⁸ CONNOLLY 1986, 101

¹⁹ CONNOLLY 1986, 102

²⁰ CONNOLLY 1986, 110

²¹ BURNS 2003, 72

²² BURNS 2003, 71-72

V Ríme sa od najstarších čias používal pravouhlý typ pektorálu, ktorý pokračuje ďalej v užívaní i v nasledujúcich storočiach. Na Esquiline boli odkryté hroby, v ktorých sa našli pektorály, patriace do doby Servia Tulia²³. Ešte v dobe Polybia, ako nás informuje, bol najbežnejším typom zbroje, keďže panciere a kyrusy boli príliš nákladné. Nezachovalo sa však žiadne rímske vyobrazenie znázorňujúce pektorál z jednoduchého dôvodu a to, že Rimania sa vždy, už od raných čias, snažili ukázať na veľkých monumentoch svoju armádu v najlepšom svetle, a preto sú ich vojaci znázorňovaní v najlepšej zbroji. Typ diskovitého pektorálu, ktorý sa odkryl v Numantii²⁴ (obr. 10), mohol byť dôkazom používania takýchto pektorálov v tejto dobe, keďže jeho dátácia pravdepodobne spadá do 2. pol. 2. stor. pr. Kr. Bol to bronzový tepaný plech s priemerom 17cm a vyčnievajúcim stredovým výčnelkom. Celý povrch bol zdobený rytými koncentrickými kružnicami okolo stredového bodu. Na okraji po celom obvode boli rozmiestnené malé nitové otvory, ktoré pravdepodobne slúžili na prichytenie k nejakému podkladu. V spodnej časti bol druhotne a narýchlo opraveným spôsobom pripevnený malý obdĺžny plech, snáď na upevnenie koženého remeňa²⁵.

Na konci 2. stor. pr. Kr. prechádza rímska armáda zmenou, rušia sa majetkové triedy a krúžkový pancier sa stáva bežným typom ochrany. „Chránič srdca“ mizne a v prípade potreby jednoduchej ochrany tela, je siahnuté skôr po type ľahkého odevu.

²³ HOLLOWAY 1996, 23

²⁴ BISHOP – COULSTON 2006, 63

²⁵ BISHOP – COULSTON 2006, 63-64, Fig. 31

4. Muskulatúrny pancier

4.1. Charakteristika a vývoj

Rímske muskulatúrne kyrusy vychádzali z gréckej a etrusko-italickej tradície. I keď zatiaľ nie je známy žiadny nález muskulatúrneho panciera, ktorý by bol priamo rímskej proveniencie, viaceré pramene odkazujú na jeho používanie v rímskej armáde. V samotnom Grécku, kde muskulatúrny pancier vnikol, sa nachádza veľké množstvo vyobrazení na vázach, sochách či reliéfoch, avšak skutočných nálezov sa tu našlo málo. Iróniou sa tak stáva fakt, že najviac nálezov sa našlo práve na Apeninskom polostrove. Môžeme sa preto opierať len o nálezy raných pancierov z územia Talie, predpokladať i používanie u raných Rimanov. V neskoršej republike a za cisárstva nám nezostáva iné, len vychádzať z ikonografického materiálu a literárnych prameňov, ktoré máme k dispozícii a ktoré sú často propagandistického charakteru.

Muskulatúrny kyrus (*thorax*²⁶) je najdlhšie užívaný typ hrudnej ochrany v rímskej armáde, i napriek svojej nepohodlnosti, nepraktickosti, nákladnosti a hmotnosti. Tieto panciere boli vyrábané prevažne z bronzu a mohli vážiť 5 až 10 kilogramov podľa typu (dlhý či krátky), hrúbky materiálu a veľkosti nositeľa, pričom treba brať na vedomie aj 3 až 4 kilogramy spodného odevu.²⁷ Poskytoval síce vynikajúcu ochranu, ale jeho pevnosť a neohybnosť boli vysoko nepohodlné, okrem toho v italskom a gréckom podnebí sa musel príliš zahrievať a rozpaľovať, pričom nebol ani trochu priedušný. Jeho výroba si vyžadovala majstrovskú zručnosť a veľký podiel času, i preto boli tak drahé. Masová výroba v tomto prípade nepripadala v úvahu, keďže bolo nutné, aby sa pancier správne vymeral na každého vojaka individuálne.

Vyvinul sa z ranejšej archaickej formy – zvoncového kyrusu, ktorý nenadväzoval na žiadny predchádzajúci vzor a tým predstavuje úplne nový typ zbroje²⁸. Zvoncový pancier v Grécku samotnom ustupuje v 2. pol. 6. stor. pr. Kr. a je nahradený lepším, ľahším a flexibilnejším *linothoraxom*, ktorý sa stáva súčasťou základnej výbavy hoplitov. Napriek tomu sa kovový kyrus neprestáva používať a postupne sa vyvíja do elegantného muskulatúrneho panciera²⁹, ktorého vrchol dosahuje hlavne v klasickej a helenistickej dobe.

²⁶ JUNKELMANN 1986, 162

²⁷ JUNKELMANN 1986, 163

²⁸ GABRIEL 2007, 78

²⁹ CONNOLLY 1998, 54

Rimania sa zoznámili s týmto typom hrudnej ochrany pravdepodobne od Etruskov. Etruskovia už v 7. stor. pr. Kr. prijali okrem iného grécku falangu a hoplitskú výstroj³⁰.

Originálna varianta muskulatúrneho panciera sa vyvinula približne v polovici 4. stor. pr. Kr.³¹ v južnej Itálii. Miešaním vplyvov tam došlo k spojeniu italského trojdiskového pektorálu s gréckym muskulatúrnym kyrysom a vznikol akýsi pravouhlý anatomický pektorál (obr. 11). Mal tvar ako trojdiskový pektorál – skladal sa z dvoch (predného a zadného) pravouhlých plátov, ktoré boli navzájom spojené na ramenách a bokoch pomocou menších plátov. Potom podľa vzoru gréckeho kyrysu mali pláty na sebe vyobrazenú štylistickú muskulatúru a bočné pláty boli spojené skôr pántovitými spojkami než krúžkami ako to bolo u trojdiskového pektorálu³² (i keď krúžkové spojky nevymizli úplne³³). Pláty samotné boli pomerne malé (cca 29cm) a nepokrývali celý trup, preto i vyznačená muskulatúra nekorešpondovala so skutočnosťou. Nálezy tohto typu sa našli v Paestu, Eboli či Laose datované medzi polovicou a koncom 4. stor. pr. Kr. I napriek silným gréckym vplyvom si juhoitalský anatomický pektorál udržal formu ranejšieho tradične italického trojdiskového kyrysu.

S určitosťou sa nedá povedať, či rani Rimania používali tieto skoré formy muskulatúrneho kyrysu. Je skôr pravdepodobné, že prevažne používali jednoduchšie pravouhlé pektorály a muskulatúrne panciere boli prístupné len najvyššej vrstve majetných Rimanov.

Nový typ elegantného muskulatúrneho panciera sa začína na Apeninskom polostrove objavovať už od začiatku 5. stor. pr. Kr. Už vtedy sa rozdeľovali na dva typy. Podľa vyobrazení z obdobia republiky a cisárstva vieme, že Rimania prebrali oba tieto typy. Jeden bol dlhší siahajúci až pod brucho a druhý kratší, ktorý končil na páse a preto bol i vhodnejší pre jazdu na koni.

Už od začiatku bol pokladaný za zbroj pre vyšších dôstojníkov, pretoriánov a cisárov, nie len preto, že bol nesmierne drahý, ale kvôli jeho krásnemu vzhľadu a „klasickému“ pôvodu sa pokladal za najideálnejšiu formu hrudnej zbroje³⁴. Jeho najväčšou výhodou bola výborná ochrana, ale ako bežná zbroj by sa neosvedčil – bol neohybný, ťažkopádny a mal veľkú hmotnosť.

Dlhší typ bol výhradne slávnostný a reprezentatívny, pričom oproti gréckym tie rímske boli často zdobené bohatými motívami. Najčastejším motívom bola hlava Gorgony uprostred hrude alebo grify, ale radi pridávali rôzne figurálne (okridlené Viktórie, Minervy) a florálne prvky (akantové listy, výhonky). Tieto zdobenia, ak išlo o kovový kyrys, boli buď tepané

³⁰ CONNOLLY 1998, 95

³¹ BURNS 2003, 71

³² BURNS 2003, 72

³³ CONNOLLY 1998, 108-109

³⁴ JUNKELMANN 1986, 163

priamo do plátu, alebo šlo o apliky, ktoré sa na pancier pripájali druhotne.³⁵ Medzi dekoratívne prvky patrilo i pocínovanie častí zbroje – je to známe i u iných typov pancierov a preto sa zrejme takto dekorovali i muskulátúrne panciere³⁶. Na druhej strane takýto kyrys sám osebe i bez akejkoľvek dekorácie predstavoval vysoký štandard umeleckej krásy a detailne anatomicky vymodelované nahé mužské torzo už nepotrebovalo iné zdobenie. Na žiadnom nechýbali zvýraznené bradavky a pupok. Forma tohto jednoduchšieho nezdobeného panciera bola používaná za ranej republiky a v neskorom cisárstve, ale počas 1. a 2. stor. rôzne tepané a aplikované dekoračné prvky zakrývali krásu nezdobeného kyrysu.³⁷

Kratší typ poskytoval väčšiu voľnosť pohybu a preto sa mohol používať ako bežný bojový pancier, i keď zase skôr ako súčasť výbavy najmä vyšších dôstojníkov, ktorých účasť priameho boja bola i tak minimálna.

Muskulárny pancier pozostával z prednej a zadnej časti. Počas 4. a 3. stor. pr. Kr. bol spôsob upínania pomocou akéhosi závesového/pántového spôsobu so zaisťovacím kolíčkom. Na viacerých nálezoch boli prítomné pri pántoch i malé krúžky – Connolly podáva vysvetlenie použitia týchto krúžkov ako spôsob lepšieho spojenia pántov panciera dohromady. V dobe cisárstva sa používali na upevňovanie tiež pracky a kožené remienky³⁸. V neskorej republike a v cisárstve sa objavujú na muskulárnom pancieri *humeralia* (pripájané k zadnému dielu pomocou závesových spojiek³⁹) po vzore krúžkového panciera či *linothoraxu*. Boli upevňované šnúrkou či stuhou na krúžok pripevnený na prsiach alebo bradavke. Na rímskych sochách a reliéfoch často pozorujeme cez pás previazanú šerpu s Herkulovým uzlom uprostred, čo bol v Grécku symbol vysokého postavenia⁴⁰.

Na neskororepublikových a cisárskych sochách často vidno na spodnom okraji dlhého mukuslatúrneho panciera akési články lalokovitého tvaru (*cymation*⁴¹). Sú pomerne široké, zaoblené a niekedy sa vyskytujú v dvoch vrstvách. Tieto články mali len okrasnú funkciu a nie ochrannú, keďže takýto typ panciera nebol určený na bojisko. Boli pravdepodobne z kovu – na mnohých sochách vidno závesovité spojenia, ktorými boli pripájané k pancieru. Niesli na sebe dekoratívne prvky, či už figurálne (*gorgoneion*) alebo florálne (rozety, listy). V Carnuntu alebo Caerleone sa našli malé kovové apliky v tvare hlavy Gorgony, ktoré snád mohli pochádzať z týchto článkov.⁴²

³⁵ D'AMATO – SUMNER 2009, 122

³⁶ JUNKELMANN 1986, 162

³⁷ ROBINSON 1975, 149

³⁸ JUNKELMANN 1986, 162; D'AMATO – SUMNER 2009, 122; ROBINSON 1975, 149

³⁹ JUNKELMANN 1986, 162

⁴⁰ CONNOLLY 1998, 229

⁴¹ D'AMATO – SUMNER 2009, 123

⁴² D'AMATO – SUMNER 2009, 123, Fig. 144

Pod pancierom sa nosil spodný odev s *pteryges*. Ako sa už naznačovalo vyššie, muskulatúrne kyrusy boli panciere reprezentatívne, preto hlavne na cisárskych sochách vidno ich dekoratívne riasené konce. Niekedy sa vrstvy *pteryges* znásobovali, aby poskytovali vyššiu úroveň ochrany. Rímske *pteryges* boli užšie a dlhšie ako grécke⁴³, merali 4 až 6 cm⁴⁴. *Pteryges* na ramenách však už neboli, tak ako u iných typov pancierov, súčasťou spodného odevu, ale boli pripevnené priamo k pancieru. Problém s *pteryges* u tohto typu panciera spočíval v tom, že keby boli súčasťou spodného odevu, padali by vodorovne dolu a odhaľovali by rameno. Boli užšie a kratšie ako tie na bedrách a na vyobrazeniach sa stretávame s dvomi druhmi. Jeden typ je veľmi krátky a chráni len hornú časť ramena nad kĺbom. Druhý typ je dlhší a pokrýva celú vrchnú tretinu paže.

Mnohí bádatelia sa rozchádzajú v názoroch na koženú formu muskulatúrneho panciera. Niektorí poukazujú práve na fakt, že sa nám nedochoval žiaden rímsky nález kovového muskulatúrneho panciera. Bohato a kvalitne prepracované figurálne sochy cisárov a vysokých hodnostárov, ktoré nám ukazujú pancier so všetkými jednotlivosťami, vyvracajú pochybnosti, že neboli kompletne vyrobené z kovu⁴⁵. Takže v prípade dlhého reprezentatívneho typu muskulatúrneho panciera, ktorého zmyslom bolo byť krásny a oslnivý, čo by sa nedalo dosiahnuť fádnu kožou, muselo ísť o dielo z kovu. Na strane druhej, krátka forma muskulatúrneho panciera, často užívaná i nižšími vojenskými dôstojníkmi, pre ktorých tiež mohol byť kovový pancier pridrahý, príťažky alebo príliš nepraktický, mohla vzniknúť i v ľahšej a lacnejšej koženej napodobenine⁴⁶. V minulosti boli takýmto spôsobom nesprávne analyzované náhrobné kamene s krúžkovým pancierom. Náhrobok Marca Caelia či Facila boli v minulosti pokladané za ukážky dlhého muskulatúrneho kyrusu, kvôli charakteristickému výrezu v dolnej časti pre ochranu podbruška. Isté pochybnosti ale nastávali u vysvetlenia náznaku rukáva – mnohí práve v tomto prípade tvrdili, že by sa mohlo jednať o mäkkší materiál než kov, teda kožu. Koža, ktorá mala chrániť pred zbraňami, musela byť naozaj silná, preto sa používala koža lisovaná z varenej kože. Takto hrubá koža, ktorá by prečnievala cez ramená by ale bránila v zdvihnutí rúk nad hlavu a obmedzovala pohyb rovnako ako kovový pancier. Použitie mäkkej kože by zas nespĺňalo ochrannú funkciu. Preto jedinou možnosťou môže byť krúžkový pancier a sporné použitie kožených muskulatúrnych pancierov zostáva stále nepodložené. Robinson je striktné proti pancierom z kože a Bishop v *Roman Military Equipment* parafrázuje Plínia Staršieho, ktorý poukazuje na neúčinnosť

⁴³ ROBINSON 1975, 149

⁴⁴ JUNKELMANN 1986, 162

⁴⁵ JUNKELMANN 1986, 163

⁴⁶ JUNKELMANN 1986, 163

koženej zbroje, keď príde do styku s vodou⁴⁷ – čo udáva praktický dôvod, prečo sa kožená zbroj možno v rímskej armáde nepoužívala.

Archeologická a ikonografická evidencia

Rímska evidencia muskulatúrneho panciera pre ranu a strednú republiku zatiaľ nie je známa. Obdobia raného vývoja Ríše je možné zľahka načrtnúť pomocou nálezov a vývojovej situácie z blízkeho okolia a sledovaním vplyvov, ktoré na rímsku komunitu počas jej vývoja vplývali.

Valná väčšina nájdených kovových muskulatúrnych kyrysov pochádza zo 4. stor. pr. Kr. Z Conversana pri Bari (obr. 12) pochádza dlhý typ panciera s pomerne veľkými otvormi pre ruky a krk. Svaly sú detailne vymodelované ako spredu tak i na zadnom diele. Ľavá strana predného i korešpondujúca strana zadného plátu sú vybavené jedným dlhým pántom, ktorý sa zaisťoval pravdepodobne jedným dlhým klínom. Na druhej strane, ktorá bola viac prehnutejšia, sú dve závesové spojenia, jedno v hornej a druhé v dolnej časti. Na oboch stranách plátov je prítomný pár krúžkov.

Z Ruva v južnom Taliansku (obr. 13) pochádza krátky pancier, používaný hlavne jazdou. Otvory na paže i krk sú užšie, strany opäť zaopatrené pántmi a krúžkami. Obdobný nález pochádza z Neapolu, pričom „golier“ je v tomto prípade vyšší.

Existovali i jazdecké muskulatúrne kyrysy (obr. 14), ktoré mali spodnú časť veľmi rozšírenú, aby umožňovala jazdu na koni. Známe sú len tri exempláre a všetky boli pochádzajú z lokalít v Taliansku.⁴⁸

Najskorší rímsky ikonografický záznam je na oltári Domitia Ahenobarba. Je tu vyobrazený vyšší dôstojník (obr. 15), ktorý sa niekedy interpretuje i ako boh Mars, odetý do krátkeho helenistického muskulatúrneho kyrysu⁴⁹ s pomerne krátkymi pteryges na ramenách, s *gorgoneion* na hrudi a šerpou okolo pásu.

Cisári rímskej ríše sa spravidla nechávali zvečňovať v muskulatúrnom pancieri, ak sa nenechali stvárniť v tóge či nahí v duchu gréckej kalokagatie. Najdetailnejší a najprepracovanejší je pancier na soche Augusta z Prima Porty (obr. 16). Závesové *humeralia* nenechávajú na pochybách, že šlo o kovový pancier. Krásne modelované mužské torzo s bohatou figurálnou výzdobou so zmyslom pre detail a prepracované *pteryges*. Umelec si dal záležať i na vyobrazení podrobností zaväzovacieho systému. Bravúrna ukážka reprezentatívneho muskulatúrneho kyrysu dlhého typu.

⁴⁷ BISHOP – COULSTON 2006, 247

⁴⁸ CONNOLLY 1998, 56

⁴⁹ CONNOLLY 1998, 214

Na soche Iulia Caesara z Palazzo Senatorio sul Campidoglio (obr. 17) je vidno rovnaký dlhý typ panciera. Opäť krásne detailne zdobený reliéfnymi motívmi, pričom má cez pás oviazanú šerpu. K pancieru sa dole pripájajú dva rady článkov zdobených *gorgoneiom* a palmetami. Že sa jedná o kovový pancier naznačuje práve závesový spoj týchto článkov. *Pteryges* na ramenách sú netradične dlhé a zdá sa, že ich umelec znázornil ako súčasť spodného odevu a nie panciera.

Príkladom krátkeho typu muskulatúrneho panciera je socha Drusa z Cagliari (obr. 18). Pancier je pomerne jednoduchý, dozdobený len detailne modelovanou šerpou a *gorgoneiom* na hrudi. Umelec ozdobil i *humeralia*. Krátke *pteryges* na ramenách a na spodnom okraji panciera sa zdajú byť jeho súčasťou.

Snáď najznámejším vyobrazením pretoriánov je reliéf v dnešnom Louvre z raného 2. stor. (obr. 19). Vyobrazuje oba typy muskulatúrneho panciera s náležitými detailami – krátky s hlavou Gorgony a šerpou, dlhý v jednoduchosti so záveskami a *apronom*.

Na náhrobných kameňoch bol muskulatúrny pancier často zamieňaný s krúžkovým. Na náhrobkoch ho ale nevidno často. Jedným z takýchto náhrobkov je náhrobok Sexta Adgennia Macrina z Nimes (obr. 20) z neskorého 1. stor., kde vidno typické znaky ako *gorgoneion*, krátke *pteryges* na ramenách a *humeralia* priviazané k hrudi. Ďalším je náhrobok centuriona z Leibnitzu (obr. 21) rovnako z 1. stor. s hlavou Gorgony na hrudi, so šerpou a pod rukami vidno závesovité články.

5. Šupinový pancier (lorica squamata)

5.1. Charakteristika a výroba

Šupinový pancier je jeden z najstarších kovových brnení známych človeku. Predchádzal rímsku dobu o celé tisícročia a i sami Rimania ho používali najmenej osem storočí⁵⁰. Jeho pôvod je kladený na Blízky Východ, kde bola jeho raná forma v podobe našitých kovových diskov ku koženému plášťu známa už minimálne od konca 3. tis. pr. Kr.⁵¹. V Egypte v 18. stor. pr. Kr. sa používal šupinový pancier z tenkých bronzových plátov našitých na spodný odev, pláty mali vyvýšené stredové rebro aby sa mohli navzájom prekryvať ako tašky na streche⁵². V Assýrii bol rozšírený typ lamelového panciera z našitých kožených alebo kovových lamiel. Z Blízkeho Východu sa šírila i ďalej na východ. Takže vývin, ktorý je možné sledovať v rímskej armáde, je len časťou celého procesu.

Šupinový pancier, *lorica squamata*, aký poznáme z dôb rímskej armády je zložený z kovových (bronzových alebo železných) šupín rôznych veľkostí i tvaru pripevnených o spodný podklad. Šupiny panciera bývali usporiadané ako rybie šupiny alebo tašky na streche.

Šupinový pancier mal najväčšiu výhodu v tom, že jeho výroba bol jednoduchá, ale na druhej strane údržba si vyžadovala viac pozornosti. V prípade poškodenia mohla byť oprava rýchla, tak ako u krúžkových pancierov, boli náhradné šupiny vždy poruke.

Rané šupinové panciere mali šupiny našité jednotlivo na podklad, takže sa vytvoril neohybný a pevný pancier. Z tohto typu sa v istom bode musela oddeliť tzv. „lamelová“ zbroj (viz. kap. 8.). Časom sa šupiny začali našívať a pripevňovať na spodný podklad voľnejšie.⁵³ Tento spodný podklad mohol byť z kože alebo silnej tkaniny.

Počas republiky sa šupinový pancier vyvíjal podobne ako krúžkový. Sprvu boli našívané na *linothorax*, takže rovnako ako krúžkový pancier, mali *humeralia*. Tie prestávajú byť súčasťou šupinového panciera niekedy v 2. pol. 2. stor.⁵⁴ Spolu so šupinovou zbrojou sa tiež používali *pteryges* a to spôsobom ako u iných typoch pancierov, ako súčasť spodného odevu.

Keďže šupiny každého panciera mohli mať rôznu veľkosť a hrúbku, celková váha mohla kolísať medzi 6 až 15 kg⁵⁵. Samotné šupiny sa vyrábali v rôznych veľkostiach, pričom menšie sa pokladali za delikátnejšie, prácnejšie na výrobu a tým pádom bola takáto zbroj i drahšia.

⁵⁰ ROBINSON 1975, 153

⁵¹ GABRIEL 2007, 78

⁵² GABRIEL 2007, 78

⁵³ ROBINSON 1975, 153

⁵⁴ JUNKELMANN 1986, 169

⁵⁵ JUNKELMANN 1986, 169

Pancieri z menších šupín boli preto určené vyšším hodnostárom. Inak je možné sledovať užívanie šupinovej zbroje všetkými vojenskými triedami, od rádových vojakov až po cisárov.

Spodný podklad, ako sa už spomínalo, bol najčastejšie vyrobený z kože alebo hrubšieho plátna. Von Groller sa domnieval, že koža bola použitá u kvalitnejších pancierov, zatiaľ čo látková podšívka na jednoduchších. Rekonštrukcie ale ukázali, že použitie plátna malo viacero výhod oproti koži – bolo flexibilnejšie avšak zároveň rovnako silné, netvrdlo, nehnulo pri navlhnutí a umožňovalo lepšiu priedušnosť.⁵⁶

Vďaka von Grollerovej typológii (obr. 22) šupín, ktorú vypracoval z nálezov v Carnuntu a ktorá zahrňuje veľkú škálu šupín užívaných v 1. stor., môžeme získať veľmi jasnú predstavu o rôznorodosti šupín nie len ich veľkostí, šírky a tvaru, ale i spôsobu úchytu na spodný podklad.

Najbežnejší typ šupín bol so zarovnanou hornou časťou a so zaobleným dolným okrajom. Ďalšie variácie obmieňajú len spodnú časť šupín – rovný spodok s jemne zaoblenými rohmi, rovný spodok s v ostrom uhle ukrojenými rohmi, spodok v tvare ostrého špicu alebo spodok v tvare zaobleného špicu. Veľkosti jednotlivých šupín sa menili – mohli byť úzke, široké, dlhé alebo krátke. V rámci von Grollerovho súboru sa veľkosti pohybujú u malých približne 2,5cm na 1,4cm a veľkých až 8cm na 5,4cm.⁵⁷ Priemerná veľkosť šupín bežne používaných pancierov však kolísala medzi 3 až 5cm výšky a 2 až 3cm šírky⁵⁸. Našli sa i nálezy veľmi hrubých šupín, ale nie je isté, či boli vyrobené, aby posilňovali len isté časti panciera alebo ho tvorili celý.

Ďalšou obmenou šupín bolo ich čiastočné prehnutie. Medzi nálezmi sa našli rovné šupiny rovnako ako i jemne prehnuté, alebo so stredovým rebrom, čo koniec koncov dokladá i ikonografia. Šlo o techniku spevnenia, keďže rovné šupiny sa ľahko prehli pri údere⁵⁹. Stredové rebro zároveň predstavovalo i istý druh zdobenia.

Snáď najväčšia škála rôznorodosti sa týka spôsobu upevnenia šupín na podklad. Na prichytenie šupín sa používali buď drôtky, kožené šnúrky alebo silné vlákno, pričom drôt sa používal na spojenie jednotlivých šupín navzájom v horizontálnom rade a koža a niť na ich prišitie a pripevnenie k podkladu vertikálne. Každá šupina niesla na sebe niekoľko otvorov alebo dvojíc otvorov, pričom každý bol určený na niečo iné. Tieto otvory boli najčastejšie kruhového tvaru, ale našli sa i nálezy šupín s otvormi štvorcovými. Občas sa stretávame v strede horného okraja s jedným veľkým kruhovitým otvorom, ktorý podľa Curleho mohol

⁵⁶ ROBISNON 1975, 157

⁵⁷ ROBINSON 1975, 154

⁵⁸ JUNKELMANN 1986, 169

⁵⁹ ROBINSON 1975, 154-155

slúžiť na spojenie šupín pomocou hrubšej koženej šnúrky, ktorá bola následne našitá na podklad⁶⁰. Otvory uprostred horného okraja boli určené na prichytenie šupiny k podkladu. Otvory na bočných stranách šupiny, ktoré mohli byť uprostred, v hornej polovici alebo v dolnej, boli určené na prichytenie jednotlivých šupín navzájom. Občasné dodatočné otvory v dolnej časti šupiny slúžili k prichyteniu i dolnú časť, čo znamenalo stratu flexibility panciera.

Podľa spôsobu upevnenia šupín vznikali panciere flexibilné alebo semi-rigidné. Veľmi flexibilnou verziou šupinového panciera bolo, našitie šupín len horným okrajom k podkladu a jedna k druhej v horizontálnych radoch tak, aby sa mierne prekrývali, horný rad dolný. Poskytoval značnú pohyblivosť, ale mal veľkú zraniteľnosť voči útokom odspodu, preto sa v tomto prípade javili vhodnejšie menšie šupiny. Semi-rigidný, skoro neohybný pancier vznikol, keď sa šupiny pripevnili k sebe navzájom všetkými štyrmi stranami. V tomto prípade, ako niektorí bádatelia veria, sa nevyžadovalo použitie spodného podkladu. Croom ale verí, že kvôli praktickým dôvodom ochrany spodného thoracomachu pred odieraním od šupín bolo nevyhnutné použitie silnejšej podšívky⁶¹. Rigidné panciere siahali pre svoju neohybnosť len do pása.⁶²

V Corbridge (obr. 23) sa našli šupiny veľmi malých rozmerov a vo veľmi malom počte, než aby vytvorili celý pancier. Rozmer jednej šupiny bol 1,5cm na 1cm, bola zakončená do špicu a dolnú časť mala mierne vypuklú. Robinson predpokladá, že tak malé šupiny mohli byť použité na rukáv alebo *humerálie*, respektíve ako súčasť športového jazdeckého panciera⁶³.

Často volený spôsob dekorácie pri šupinových pancieroch bolo navodiť efekt farebnej diferenciácie šupín. Na náleziskách sa nachádzajú šupiny postriebrené alebo pocínované. Takéto pokovovanie mohlo slúžiť nie len ako okázalý prvok, ale tiež to spomaľovalo hrdzavenie šupín z vlhka, čo mohlo následne spôsobovať hnitie stehov a podšívok.⁶⁴ Časté bolo využitie rôznofarebných kovov, ako na náleze súboru šupín v Ham Hill v Somersete (obr. 24), kde sa striedali kovové šupiny s bronzovými a navodili tak efekt zlato-striebornej šachovnice. Občas možno stačilo, keď sa šupiny poriadne vyleštili a tak mohli na ostrom slnku silno odrážať slnečné lúče, čo musel byť ohromujúci pohľad pri slávnostných procesiách.

Šupiny boli vyrábané masovou produkciou. Kvôli rýchlym opravám museli byť náhradné šupiny v zálohe v každom tábore – v prípade, že chýbala náhradná šupina, mohol sa použiť

⁶⁰ CURLE 1911, 158-159

⁶¹ CROOM 2000, 130

⁶² ROBINSON 1975, 156-157

⁶³ ROBINSON 1975, 154

⁶⁴ ROBINSON 1975, 156

akýkoľvek malý pliešok, do ktorého sa vyrazili otvory pomocou klinca⁶⁵. Otvory sa veľmi od seba nelíšia, ani veľkosť ani vo vzdialenostiach, čo tiež naznačuje istý druh štandardu, ktorý sa pri výrobe dodržiaval, aby sa proces výroby urýchlil. Šupiny boli pravdepodobne razené z kovového plechu v požadovanom tvare. Otvory, ktoré sa razili alebo vŕtali, za na vnútornej strane zabrusovali, aby nedochádzalo k poškodeniu podšívky alebo spájajúceho systému ostrými hranami neopracovaného kovu. V prípade ak šupiny drôtovali, nechávali sa neopracované, pretože drôty otvory prikryli i z vnútornej strany. V Carnunte⁶⁶ sa zachovala slama, ktoré bola zastrčená medzi šupiny a spodný odev, buď aby bránila odieraniu spodnej tkaniny ostrými hranami šupín⁶⁷ alebo pomáhala ako dodatočná výstuž a spevnenie panciera⁶⁸.

Štandard v prekrývaní šupín nebol stanovený, mohli sa prekrývať sprava alebo zľava, ale vždy sa volil jeden smer v rámci jedného panciera. Veľkosť prekrytia bola rovnaká ako u väčších, tak i u menších. Šupiny sa prekrývali vždy takým spôsobom, aby sa chránil spoj, ktorým sa pripevňovali k podkladu. Na pancier vyrobený z malých šupín bolo potrebné použiť väčší počet šupín a tým pádom i drôťkov, ale na druhú stranu si mohli dovoliť byť tenšie. Väčšie šupiny museli byť silnejšie a hrubšie.⁶⁹

V prípade šupinového panciera nie je k dispozícii žiaden kompletný nález. Preto i rekonštrukcie musia byť opierané o ikonografické pramene. Tak je to i s domnienkami, akým spôsobom sa šupinový pancier obliekal. V raných dobách mal šupinový pancier *humeralia* a obliekal sa rovnako ako *lorica hamata*. Neskôr, keď sa prestali *humeralia* so šupinovým pancierom používať, zmenil sa i spôsob obliekania. Robinson uvažuje, že takýto pancier mohol mať otvor buď na boku alebo vzadu. Pri otvore z boku, to muselo byť na strane ľavej, v ktorej vojak držal štít, a otvor by sa potom zviazal dohromady. Pri otvore vzadu, by musel vojakovi niekto pomáhať.⁷⁰ Od Antoninovskej doby sa začínajú objavovať **spínacie hrudné (náprsné) doštičky**⁷¹. Tieto bohato zdobené doštičky sa objavovali na lokalitách 2. a 3. stor. a sú všeobecne identifikované ako súčasť slávnostných parádových (športových) alebo jazdeckých pancierov, aj keď archeologické kontexty nie vždy tomu dosvedčujú⁷². Išlo o obdĺžne kovové doštičky s výrezom na krk, ktoré boli veľmi pekne zdobené tepaním či razením. K pancieru sa pripevňovali pomocou nitov a k sebe otáčavým spínadlom. Veľmi

⁶⁵ ROBINSON 1975, 153

⁶⁶ ROBINSON 1975, 157

⁶⁷ SIMKINS 2000, 20

⁶⁸ SUMNER 1997, 55

⁶⁹ ROBINSON 1975, 156

⁷⁰ ROBINSON 1975, 156

⁷¹ D'AMATO – SUMNER 2009, 128

⁷² BISHOP – COULSTON 2006, 139

pekným a zároveň mätúcim príkladom takejto doštičky je nález z Mušova (obr. 25). Ide o polovicu náprsnej doštičky zo slávnostného panciera jazdca obdĺžneho tvaru (18 na 8,3cm) datovaná do 2. pol. 2. stor.⁷³ Výzdoba sa delí do troch polí, kde sú znázornení orol, býk a uprostred Dioskúros (patrón jazdcov) vedúci koňa. Pod stredným polom je znak príslušnosti k X. légii, pod ktorým je vyrytý nápis BRUT(I), čo sa sprvu pokladalo za vlastnícky podpis, ale pomocou analógií z ďalších podobných nálezov sa zistilo, že šlo o príslušnosť k centurii⁷⁴. Naskytá sa teda možnosť, že dotyčný jazdec buď slúžil ako *equites singularis* pod centuriom alebo bola táto doštička druhotne použitá legionárom. To by viedlo k domnienke, že nemuseli mať len okrasnú funkciu, ale i ochrannú a mohli byť plne používané ako spínače i pre krúžkový a šupinový pechoty. V pol. 2. stor. sa prestávajú používať dvojité háky, čoho dôvodom môže byť i zavedenie tohto nového spínacieho systému. K ďalším príkladom spínacích doštičiek patria nález z lokality Orgovány (Maďarsko, obr. 26), pár spínacích doštičiek z Manchingu (Nemecko, obr. 27) či niekoľko doštičiek z tábora Pfünz (Nemecko).

5.2. Vývoj

Obdobie republiky

Obdobia republiky sa nám nedochovali žiadne nálezy ani vyobrazenia šupinového panciera u Rimanov. Na začiatku republiky sa objavujú plátenné thoraxy s našitými kovovými plieškami, ale žiadny dôkaz používania šupín, napriek dlhodobej existencii na Blízkom Východe. Všeobecne sa však predpokladá, že sa šupinový pancier v tomto období používal. Bol vyrábaný z malých plieškov dohromady spojených drôtom a našitých na textilný podklad. Bol síce menej flexibilný ako krúžkový zbroj, ale i napriek tomu obľúbený, hlavne kvôli jeho jednoduchej výrobe, i keď zložitejšej údržbe. Robinson predpokladá, že tento druh zbroje mohol prísť na Apeninskom polostrove cez Grécko a Cyprus.⁷⁵ Napriek tomu sa však zdá, že Gréci tento druh zbroje takmer nevyužívali.

Existuje jeden exemplár šupinového panciera, dnes uložený v Royal Ontario Museum v Toronte (obr. 28). Šupiny tohto panciera boli objavené na dne Trasimenského jazera a druhotne sa zrekonštruovalo. Jeho dátácia je sporná, ale verí sa, že mohlo spadieť do obdobia

⁷³ MUSIL 1997, 48

⁷⁴ MUSIL 1997, 50

⁷⁵ ROBINSON 1975, 154

druhej púnskej vojny, čiže na koniec 3. stor. pr. Kr. Takéto nálezy priamo z bojiska bývajú veľmi nezvyčajné a i v tomto prípade treba byť zdržanlivý⁷⁶.

Koncom republiky sa pravdepodobne nosili šupinové panciere podobného typu ako krúžkové v tomto období. Dĺžka dosahovala tesne pod boky alebo do polovice stehien, pancier bol bez rukávov a na ramenách mali *humerália*, ktoré sa upevňovali na hrudi. D'Amato ešte poznamenáva, že *humeráliá* mohli byť lemované kožou po vzore krúžkových pancierov⁷⁷.

Obdobie principátu

Na rozdiel od republikánskeho obdobia prináša obdobie principátu nepreberné množstvo vyobrazení a nálezov. Funerálne vyobrazenia nám naznačujú, že šupinový pancier bol nosený rovnako pechotou ako jazdou a rovnako legionármi ako ich veliteľmi. Keďže jeho výroba bola lacná, predstavovala i ideálnu zbroj pre auxiliárne jednotky⁷⁸. Šupinová zbroj bola ale na druhej strane tiež súčasťou mnohých slávnostných zbrojí na parádach. Z nálezov sa síce nedochovala celá lorica, ale našlo sa ohromné množstvo jednotlivých šupín, ktoré nám pomáhajú doplniť si obraz o celkovom výzore, výrobe a i konštrukcii panciera.

Počas raného cisárstva môžeme predpokladať akési kontinuum z čias republiky. Šupinové panciere mali teda dĺžku do polovice stehien a boli bez rukávov. Ale už v 1. pol. 1. stor. je vidno vývin – objavujú sa rukávy a miznú *humerália*.

Výbornou ukážkou z raného cisárstva sú náhrobné stély dvoch príslušníkov rodiny Sertoriov z Verony slúžiacich v légii XI Claudia Pia Fidelis, ktoré sú datované zhruba do polovice 1. stor. Náhrobok centuria Quinta Sertoria Festa (obr. 29) znázorňuje šupinový pancier dôstojníkov. Pancier je zložený z väčších, jemne zašpicatených šupín a na ramenách sa tvoria malé rukávy. Celková dĺžka dosahuje k horným partiám stehien a pancier dole končí v dvoch radoch článkov posiatych šupinami. Je to zaujímavá zhoda s lalokovitými článkami u muskulatúrneho panciera, ktoré boli ale kovové a zdobené figurálnymi či florálnymi motívmi – pravdepodobne to bola snaha o rovnaký efekt. Na pancieri je umiestnený popruh s deviatimi *falérami* a pod krkom vidno dva *torquesy*. Pod pancierom mal spodný odev s *pteryges*, ktoré dole siahali až ku kolenám a hore do polovice paže. Na nohách sú znázornené bohato zdobené náhleníky.

⁷⁶ BISHOP – COULSTON 2006, 64

⁷⁷ D'AMATO – SUMNER 2009, 123

⁷⁸ ROBINSON 1875, 153

Náhrobok aquilifera Lucia Sertoria Firma (obr. 30) predstavuje snáď najlepšie vyzbrojeného nosiča štandardy, akého zachytáva rímske umenie⁷⁹. Rovnako ako jeho rodinný príslušník, jeho pancier siaha k slabinám, na ramenách tvorí malý rukáv a cez plecيا vedené *humeralia* sa pripínajú k hrudi. V spodnej časti pancier ale končí len jedným radom článkov, z ktorých niektoré sa javia ako zdobené hlavou Gorgony. Na opasku visí *apron* so štyrmi remienkami, na konci ktorých sú srdcovité závesky. Pod pancierom má Firmus oblečený spodný odev s *pteryges* siahajúci ku kolenám a na nohách vojenskú obuv. Oba náhrobky Sertoriov nesú i istú dávku umeleckého stvárnenia, preto je na mieste brať trochu s rezervou muskulatúrnejšie stvárnenie panciera – umelec tým chcel pravdepodobne zvýrazniť mužnosť týchto dvoch chrabrých Rimanov.

Trochu iný náhľad nám ponúka náhrobný kameň centuria Tita Calidia Severa (obr. 31) z légie XV. Apollinaris z Carnunta z rovnakej doby. V tomto prípade ide o realistickejšie znázornenie šupinového panciera. I keď sú šupiny znázornené len schematicky v podobe štvorčekov, pancier je voľný a rovný, bez muskulatúrnej okrasy.

Zhruba od 2/4 1. stor. sa *lorica squamata* začína často objavovať na vyobrazeniach príslušníkov auxiliárnych jednotiek, hlavne na jazdcoch⁸⁰.

Náhrobok Vonatorixa z ala Longiniana (obr. 32) z Bonnu z pol. 1. stor. ukazuje šupinový pancier dlhý do polovice stehna s malým rázporkom na boku, čo je rys známy u krúžkových pancierov neskorej republiky a raného cisárstva. Pancier nemá rukávy, pažu chráni *pteryges*. Na ramenách sú široké *humeralia* s typickým výrezom na vonkajšom spodnom okraji, ktoré Robinson⁸¹ vníma ako raný predpoklad pre spínacie doštičky, čo ale by v tomto prípade bolo zhruba o storočie predtým, než sa spínacie doštičky vôbec začali objavovať.

Typ šupinového panciera, ktorý je znázornený na náhrobku tráckeho jazdca Longia (obr. 33) z pomocného oddielu z Colchestru datovaný medzi roky 43-60, je veľmi jednoduchý, s malými rukávmi, siahajúci mierne pod boky a bez ramenných chráničov. Pod odevom nevidno spodný odev s *pteryges*. Tento druh jednoduchej šupinovej zbroje bola štandardná v 2. storočí a zostala v obľube až do 3. storočia bez nejakých výraznejších zmien.

Nálezy šupín spadajúce do raného obdobia princípátu naznačujú, že táto zbroj sa mohla používať v oveľa väčšom merítke než nám naznačujú ikonografické pramene. Najčastejším tvarom v ranom cisárstve je klasická šupina s rovným vrchom a zaoblenou spodnou časťou. Väčšina šupín má v hornej časti dva vedľa seba položené otvory a na bočných stranách zhruba uprostred dvojicu otvorov pod sebou. Medzi nálezy z tohto obdobia sa dajú pokladať

⁷⁹ ROBINSON 1975, 157

⁸⁰ ROBINSON 1975, 158

⁸¹ ROBINSON 1975, 159

niektoré exempláre z Waffenmagazinu v Carnunte (Rakúsko)⁸², tri prepojené šupiny z Bieleho Kostola (Slovensko, obr. 34)⁸³, spojené šupiny z Velsenu (Holandsko, obr. 35)⁸⁴ a menšie nálezy z Kempton (Nemecko), Longthorpe a Chichester (Anglicko)⁸⁵. Šupiny sa nachádzajú často pocínované ako príklad z Ham Hill (Anglicko, obr. 24)⁸⁶. Typ šupín z raného cisárstva pretrváva až do 3. storočia.

Imperiálne reprezentatívne sochárstvo a sochy bolo často prikrášľované a nerealistické, umelci sa snažili potešiť oko a vyzdvihnúť celkový dojem na úkor reality.

Od polovice 2. stor. sa objavuje nový typ semi-rigidných šupinových pancierov. Nový druh šupín bol nie len malý, ale tiež dlhý a úzky a šupiny si vyžadovali opatrné tvarovanie v okolí krku⁸⁷. Tento nový druh panciera týmto spôsobom prišiel o značnú flexibilitu a preto bola jeho dĺžka skrátaná do pásu.

Ikonografické znázornenie takýchto šupín sa nedochovalo, ale archeologické nálezy dokladajú ich existenciu a objavujú sa v pomerne veľkom počte. Krásny zachovaný kus postriebreného semi-rigidného panciera sa dochoval na Hradisku pri Mušove (Česká republika, obr. 36)⁸⁸ datovaný do začiatkov používania tejto formy šupinového panciera. Medzi nálezmi z Carnunta⁸⁹ sa rovnako objavuje semi-rigidná forma spadajúca do antoninovskej doby. V Anglicku sú to nálezy z Corbridge (obr. 37) a Carlisle, na Slovensku sa našli malé fragmenty v Páci⁹⁰ a v Iži⁹¹ (Obr. 38-39).

V 2. storočí pokračujú i klasické šupinové panciere. Na náhrobnom kameni z Croy Hill v Škótsku (obr. 40) sú vyobrazení traja vojaci, zdá sa že ide o rodinu. Uprostred je starší muž, ktorému po stranách stoja mladí, pravdepodobne jeho synovia. Mladý muž po jeho pravej strane ma jasne oblečený šupinový pancier, znázornený nahrubo načrtnutými štvorcami. Ide o jednoduchý pancier s malými rukávmi, siahajúci až ku kolenám, bez *pteryges* na spodnom odeve. Náhrobok zaznamenáva smrť jedného z nich, všetci patrili k VI. légii sídliacej v tejto oblasti pri Antoninovskom múre.⁹²

V 3. storočí sa stráca podpora funerálnych vyobrazení, ale používanie šupinového panciera pretrváva. Archeologické nálezy nám dokladajú používanie oboch typov. Bronzové

⁸² BISHOP – COULSTON 2006, 97, Fig. 54.1

⁸³ KREKOVIČ 1994, 221, Fig. 8.4

⁸⁴ BOSMAN 1995, 95, Fig. 5.30

⁸⁵ BISHOP – COULSTON 2006, 97, Fig. 54.3-5

⁸⁶ BISHOP – COULSTON 2006, 95

⁸⁷ BISHOP – COULSTON 2006, 140

⁸⁸ KOMORÓCZY – LUKÁŠ – RŮŽIČKOVÁ – ŠTERC – VLACH 2010, 4

⁸⁹ BISHOP – COULSTON 2006, 140

⁹⁰ KREKOVIČ 1994, 221, Fig. 8.7

⁹¹ RAJTÁR 1994, 91, Fig. 7.7

⁹² BREEZE 2008, 80-81

šupiny sa našli v Straubingu (Nemecko). Tiež sa nám z tohto obdobia zachovali nálezy uchované na podklade – v Carpow (Škótsko, obr. 41) dosahovali bronzové šupiny veľkosť len 15 na 13mm a zachoval sa i kožený lem okolo krku a nález z Dura Europos (obr. 42) so šupinami zakončenými mierne hranatejším oblúkom so štyrmi otvormi pri hornom okraji.

Spínacie doštičky v tomto období už boli pravdepodobne bežnou súčasťou panciera u pechoty i jazdy. Vyskytujú sa nálezy širších doštičiek, ktoré sa verí, že mohli byť používané pri otváraní na chrbtovej strane. Nálezy z 3. stor. pochádzajú z lokalít Manching (obr. 27), Künzing a Pfünz v Nemecku.⁹³

Obdobie dominátu

Tých málo vyobrazení, ktoré sa nám z tohto obdobia zachovalo na monumentoch, nezobrazuje nijaký zásadný vývoj. Na funerálnych objektoch sa zbroj nezobrazovala, všeobecne sa verilo, že sa jej používanie obmedzilo. Nálezy, ktoré sa zo 4. storočia sporadicky objavujú, nám potvrdzujú i naďalej užívanie šupinového panciera klasického typu. Bronzové šupiny sa našli v Tier (Trevír) v Nemecku.⁹⁴

Na Galeriovom oblúku v Solúne (obr. 43) z prelomu 3. a 4. storočia je možné vidieť jazdca v jednoduchom šupinovom pancieri dlhého typu. Pohodlné rukávy siahali k laktom, samotný pancier až ku kolenám, čo je atypicky pridlhá forma pre jazdca. V páse je stiahnutá opaskom a okolo krku je snáď kožené lemovanie.⁹⁵

⁹³ BISHOP – COULSTON 2006, 170

⁹⁴ BISHOP – COULSTON 2006, 208

⁹⁵ ROBINSON 1975, 161

5.3. *Lorica plumata*⁹⁶

Lorica plumata je výraz, ktorý sa používal v časoch starých Rimanov, i keď nie je isté ako túto zbroj volali sami Rimania. Predstavovala hybridný typ zbroje, ktorý v sebe spájal krúžkový a šupinový pancier. V dnešnej dobe sa tiež používa výraz *lorica hamata squamataque*.

Krúžky i šupiny na tejto zbroji boli veľmi malé – šupiny nepresahovali 11mm. Krúžkový pancier bol vyrobený zo striedajúcich sa nitovaných a plných krúžkov, pričom na ten nitovaný sa navliekali šupiny ešte predtým, než sa uzavreli. Šupiny mali v hornej časti štyri otvory, ktoré sa nasadzovali na krúžky. Tieto šupiny boli ďalej spravidla posilnené stredovým rebrom, čo pripomínalo perie⁹⁷. Efekt peria musel ešte umocňovať i fakt, že tým ako boli šupiny voľne spojené s krúžkami a oprel sa do nich vietor, vlnili sa ako keď sa vietor oprie do skutočného peria.

Výroba takejto zbroje musela byť nesmierne náročná na čas, čo môže vysvetľovať i veľkú ojedinelosť nálezov. Predpokladá sa tiež, že kvôli namáhavej výrobe to bola zbroj veľmi drahá a tým skôr prijateľná pre vyšších dôstojníkov.

Podľa archeologických nálezov a ikonografie, ktoré sa dochovali, je možné určiť dobu používania tohto typu panciera od cca pol. 1. stor. do neskorého 2. stor., teda od Claudiovskej doby po Antoninovsku.

V 1. storočí je doložená vyobrazením na náhrobkoch príbuzných Sertoriov (obr. 29-30), ktorým bol venovaný priestor vyššie. Obaja majú na sebe pancier zo šupín so stredovým rebrom.

Medzi najlepšie dochované exempláre patria fragmenty z Mandeure (Francúzsko, obr. 44), Newstead (Škótsko, obr. 45), Vize (Turecko), Rím (Taliansko) a Ouddorp (Holandsko, obr. 46). Niektoré sa zachovali len ako spečená masa s malým náznakom šupín – Usk (Wales) a Augsburg (Nemecko).

⁹⁶ WIJNHOFEN 2009, 3-29

⁹⁷ ROBINSON 1975, 157

6. Krúžkový pancier (lorica hamata)

6.1. Charakteristika a výroba

Krúžkový pancier, *lorica hamata*, bol najrozšírenejším typom hrudnej zbroje svojho času na území Rímskej ríše a jeho používanie bolo nadmieru obľúbené⁹⁸, a to nie len v oblasti Rímskej ríše, ale po celej Európe a i mimo nej. Jeho používanie Rimami je možné doložiť minimálne od 3. stor. pr.Kr a bol používaný naďalej i po páde Rímskej ríše.

V období republiky predstavoval ešte pomerne dosť ojedinelú a drahú zbroj, ktorú si mohli dovoliť len majetní občania, ale koncom republiky sa z nej stával stále bežnejší typ zbroje rímskeho vojaka⁹⁹.

Rimania si, podľa slov Varra v jeho diele *De lingua Latina*¹⁰⁰, mysleli, že krúžkovú zbroj vynali Kelti, od ktorých ju i prevzali. Najstaršie známe vyobrazenie na reliéfe z chrámu Atény v Pergamene (obr. 47) z 1. pol. 2.stor. pr.Kr. vskutku znázorňuje krúžkový pancier, patriaci medzi korisť vzatú Galatským Keltom¹⁰¹.

Acheologických nálezov krúžkovej zbroje, špeciálne z ranej doby Rímskej ríše, je veľmi málo. Objavujú sa dva typy nálezov – buď ide o celistvé panciere časom spečené do neforemnej masy alebo sú to nálezy malých fragmentov. Jedným z predpokladaných dôvodov tejto pomernej zriedkavosti v nálezoch bola jednoduchosť tejto zbroje. Tým, že ju tvorili len prepojené krúžky, i väčšie poškodenia mohli byť ľahko opravené a zbroj mohla byť využívaná týmto spôsobom veľmi dlho. Valná väčšina nálezov z vykopávok pozostávajúca z malých skorodovaných fragmentov spojených krúžkov môže predstavovať práve tento prípad opravenej časti.

Zároveň ťažká identifikovateľnosť krúžkových pancieroch na sochárskych vyobrazeniach viedla v minulosti bádateľov k mylným záverom. Hladké a nezdobené povrchy pancierov na mnohých náhrobných kameňoch viedli bádateľov k viere, že ide o kožené alebo kovové panciere. Dnes už vieme, že Rimania svoje sochárske diela maľovali a preto neboli nutné v niektorých prípadoch sochárske detaily, ktoré boli neskôr domaľované. Snáď stačilo použiť charakteristickú farbu pre nejaký predmet a človek tej doby vedel, o ktorý predmet sa jedná a nebolo potrebné dopĺňať viac detailov.

Z nálezov vyplýva, že *lorica hamata* bola vyrábaná striedaním dvoch druhov železných krúžkov, pričom sú dôkazy, že existoval i tretí typ krúžkov (obr. 48). Jeden typ krúžku bol

⁹⁸ JUNKELMANN 1986, 165

⁹⁹ D'AMATO – SUMNER 2009, 38

¹⁰⁰ VARRO, V. 116

¹⁰¹ ROBINSON 1975, 164; JUNKELMANN 1986, 165

vyrobený ohnutím kovového drôťku, pričom jeho konce boli sploštené, prederavené a znitované dohromady. Druhým typom je znovu ohnutý krúžok z kovového drôťku a jeho konce boli zvarené dohromady. Nálezy týchto typov sa našli na mnohých náleziskách, mimo iné i v Newsteade¹⁰² či dánskych močiaroch¹⁰³. Tretí typ bol veľmi ojedinelý medzi nálezmi z doby rímskej, i keď bol dosť bežný v období stredoveku¹⁰⁴, a to je forma plného krúžku, vyrábaná z plochého kovového plechu. Tento typ nebol častým, ale nie úplne nepoznaným, ako nám dokazuje nález na lokalite Carlingwark Loch¹⁰⁵ v Británii (obr. 49).

V rámci jedného panciera sa vždy striedali dva druhy krúžkov – na jeden nitovaný krúžok sa pripájali štyri zvarené. Jeho výroba bola veľmi zdĺhavá i keď nie nijak obzvlášť zložitá a i preto sa za republiky pokladala za hodnotnejší majetok vojaka, lebo stálo veľa času a práce ju vyrobiť¹⁰⁶. Neskôr keď vznikla profesionálna armáda a výrobné miesta ako *fabricae*, zvýšil sa počet pracovnej sily, čím sa znížil i čas na výrobu a náklady s tým spojené. V ranej dobe bolo nutné, aby sa toho chopil špecialista. Neskôr stačil jeden špecialista v tábore, ktorý rozdelil prácu medzi zvyšok armády a tým boli schopný urýchliť výrobný proces. Čím viac ľudí sa podieľalo na výrobe, tým rýchlejšie výroba napredovala. Niekedy armádu zásobovala vojenským vybavením nie len štátna produkcia, ale i podnikatelia z blízkych miest, s ktorými rímska armáda obchodovala¹⁰⁷.

Od 1. stor. po koniec 2. stor. pozostávala *lorica hamata* približne z 30 000 až 100 000 krúžkov s priemerom 3–10mm. Jej váha sa pohybovala v 1. storočí približne na 8-12¹⁰⁸ kg (niekedy až 15kg¹⁰⁹) a v 2. storočí o niečo menej 5-6 kg¹¹⁰. Celková váha súvisela i s dĺžkou panciera, v neskorších storočiach sa pancier skracoval a váha ubúdala.

Jedným z kľúčových dôvodov popularity krúžkového panciera mohli byť práve veľká flexibilita a prispôsobivosť. Jeho jednotný valcovitý „strih“ sa hodil na akúkoľvek postavu, krčný otvor bol dosť široký na to, aby sa dal prevliecť cez hlavu, preto neboli potrebné žiadne zatváracie otvory.

Krúžky, z ktorých bola vyrábaná, boli chápané ako drobné samostatné jednotky spojené do jedného celku, preto sa tiež ako samostatné jednotky dali nahradiť. Ak sa pancier poškodil, bolo veľmi jednoduché ich zas nahradiť novými, čo bol tak jednoduchý proces, že sa mohol

¹⁰² CURLE 1911, 161

¹⁰³ BISHOP – COULSTON 2006, 242

¹⁰⁴ BISHOP – COULSTON 2006, 241

¹⁰⁵ VAN DER SANDEN 1993, 7, Fig. 9

¹⁰⁶ JUNKMANN 1986, 166; Junkmann sa zmieňuje, že výroba krúžkového panciera zaberala jednému človeku až 200 hodín.

¹⁰⁷ SABIN – VAN WEES – WHITBY 2008, 168-169

¹⁰⁸ FEUGÉRE 2002, 88

¹⁰⁹ CONNOLLY 1998, 231

¹¹⁰ JUNKELMANN 1986, 168

urobiť narýchlo v tábore a v prípade ak bol nejaký vojak dost' zručný, vystačil si na to sám. Našlo sa mnoho nálezov malých fragmentov, ktoré boli poškodené a pravdepodobne šlo o odňaté poškodené krúžky.

Druhý dôvodom obľuby bol i fakt, že táto zbroj vydržala majiteľovi veľmi dlho. Už len to, že ju mohol lokálne opravovať, ho ušetrilo od zbytočných výdavkov. Okrem toho, tým, že sa krúžky pri pohybe neustále o seba treli, predchádzalo sa i usádzaniu hrdze a tým sa krúžky vzájomne čistili. K dodatočnej starostlivosti ešte patrilo pravidelné kefovanie, mydlenie a olejovanie.¹¹¹ Ak sa vojak o svoju *loricu hamatu* staral svedomito, mohla mu vydržať celý život a niekedy sa i dedila a prelínala niekoľko generácií.

Na druhej strane značnou nevýhodou bola jej veľká hmotnosť, ktorá mohla niekedy činiť i viac ako desať kilogramov¹¹². Preto vojaci, aby odľahčili záťaž na ramenách a lepšie rozložili váhu zbroje i do bedier, nosili opasky, čo je viditeľné na mnohých vyobrazeniach. A zároveň opasok slúžil i na stabilizovanie panciera, upínal ho tesnejšie k telu, aby nezavadzal vojakovi pri pohybe.

Jedným zo znakov raných krúžkových pancierov boli široké chrániče ramien, respektíve zdvojená ochrana na ramenách (*humeralia*). Rimania po spôsobe Keltov i Grékov¹¹³ (*linothorax*) spevňovali oblasť ramien druhou vrstvou zbroje cez ramená proti sečným ranám vedeným zhora. Okrem toho je zrejmé, že rovnako pomáhali pri pochodoch proti zarezávaniu ťažkej batožiny či štítových popruhov do pliec.¹¹⁴ Ide o predĺžený pás zadného dielu panciera s výrezom na krk, ktorý sa preťahoval cez ramená dopredu a ktorý mal malé výrezy na hrudy, aby nebránil v pohybe rukám. V ranej dobe sa *humeralia* upevňovali pomocou koženej šnúrky k vyčnievajúcemu nitu na hrudi alebo pomocou kovového gombíka (nitu). Časom sa začali upevňovať pomocou hákov. Ramenné pásy sa podšívajú kožou, čím sa ešte zlepšila ochrana.

Háky (obr. 50-51) mali dôležitú úlohu zaistiť *humeralia* pevne na mieste. Veľmi častým nálezom sú dvojité háky, ktoré pozostávali z dvoch esovitých častí, ktoré mali na jednej strane kruhovitý otvor, ktoré sa navzájom prekryli a spolu prinitovali k pancieru. Voľné konce so slučkou sa potom zahákli o vyčnievajúce gombíky na chráničoch. Robinson ponúka ešte jeden typ hákov a to jednotlivé háky¹¹⁵. V nálezoch sa často našli samostatné háky, čo na jednu stranu mohli byť i polovice z dvojitého háku. Robinson ale ponúka rekonštrukciu použitia takéhoto háku. Otvorom v jednej časti bol prinitovaný k vnútornej

¹¹¹ JUNKMANN 1986, 166

¹¹² D'AMATO – SUMNER 2009, 128

¹¹³ BISHOP – COULSTON 2006, 64

¹¹⁴ JUNKMANN 1986, 165-166

¹¹⁵ ROBINSON 1975, 164

strane ramenného chrániča a voľnou stranou sa zahákol na gombík pripevnený na pancieri. Tieto háky mali rôzny vzhľad. Najčastejšie sa stretávame s esovitou či hranatejšou formou s ukončením v tvare hadej hlavy či florálny motív listu. Niektoré mohli byť zdobené rytými vzormi, niellom či menom majiteľa.¹¹⁶

Pod každým krúžkovým pancierom sa nosil spodný ochranný odev – *subarmalis* (tiež *thoracomachus*). Ide o mäkký, ohybný odev, niekedy schválne vypchávaný, zo škrobeného či vrstveného plátna alebo z kože¹¹⁷ (freska v Dome Vetiov v Pompejách dokonca ukazuje biely *subarmalis*). Spodný odev sa nám nedochoval vôbec, pretože bol vyrábaný z organických materiálov, ale často ho vidno na vyobrazeniach vykukujúc spod panciera. Jeho účelom bolo hlavne ochrániť telo oblečené len do tenkej tuniky (i samotnú tuniku) pred odieraním od kovovej zbroje, ale zároveň malo i funkciu dodatočnej hrudnej ochrany a tiež tlmil nárazy úderov. Veľmi často sú jeho súčasťou *pteruges*, dlhé pásy vyčnievajúce na páse ako suknička a na ramenách ako rukávy. *Pteruges* sú rovnako chápané ako istý druh ochrany a to ramien a slabín. Neskôr sa práve za týmto účelom pridáva na opasok *apron*.

Lorica hamata sa prehupla do principátu bez nejakej väčšej zmeny. Stále pretrvával tvar keltského typu, s dvojitými ramennými pásmi s koženým podšitím i lemovaním. Na bojovom reliéfe z víťazného oblúku v Orange z rokov 26/7 po Kr. vidno ešte starší typ krúžkovej zbroje s užšími ramennými pásmi a *pteruges*, pričom jazdci majú svoje panciere na bokoch rozovreté. Na jazdeckých stélach z 1. storočia sú často znázornené široké chrániče ramien tesno priliehajúce ku krku¹¹⁸. Príklad širokých ramenných pásov je i na reliéfe boha Marsa z Mavilly vo Francúzsku (obr. 52).

Kovové upevnenia ramenných pásov sú pomerne častým nálezom na mnohých náleziskách (dvojitý bronzový hák z Chassenardu, Francúzsko, obr. 50). Majú rôzne dizajny (florálne, geometrické, rytiny, nielo, mená vojakov) – dvojité háky, dva spojené esovité ramená zakončené listom či had'ou hlavou, spojené uprostred centrálnym nitom či výčnelkom.

¹¹⁶ D'AMATO – SUMNER 2009, 128-129

¹¹⁷ D'AMATO – SUMNER 2009, 145; o aký druh materiálu presne šlo sa dá len dohadovať, keďže sa žiadny exemplár nezachoval, D'Amato sa zmieňuje ešte o hodvábe, plsti či vlne.

¹¹⁸ ROBINSON 1975, 169

6.2. Vývoj

Obdobie republiky

Z obdobia Rímskej republiky bývajú archeologické nálezy krúžkového panciera veľmi ojedinelé a nanajvýš fragmentárne, z čoho samotného je nemožné plne rekonštruovať jeho podobu. Podobne sme na tom s náhrobnými kameňmi, ktoré sa začínajú objavovať až v poslednom storočí pred Kristom. Preto sme odkázaní v ranom období Rímskej ríše na literárne pramene, ktoré pochádzajú od antických autorov z 2. a 1. stor. pr.Kr., a na reliéfne zobrazenia, ktoré kladú užívanie krúžkového panciera u Rimanov už do 3. stor. pr.Kr.¹¹⁹ Je však nutné zrovnávať tieto informácie s nálezmi iných národov v Itálii tej doby, ktorí priamo vplývali na vývin Rímskej ríše.

Polýbios sa zmieňuje o používaní krúžkového panciera počas púnskych vojen. V tejto dobe bola hrudná ochrana v podobe panciera pokladaná za niečo, čo si mohol dovoliť len majetnejší občan, Polýbiom zaradovaný do skupiny s majetkom nad 10 000 drachiem¹²⁰. *Lorica hamata* bola v rímskej spoločnosti podľa všetkého v porovnaní s Keltmi chápaná skôr ako znak lepšej sociálnej vrstvy, keďže v tej dobe si musel každý vojak obstaráť zbroj z vlastných prostriedkov.

Jeden z mála známych fragmentov bronzových krúžkov z doby republiky pochádza zo španielskej lokality Renieblas¹²¹. Ďalší nález bol objavený v hrobke Scipiona v Ríme¹²².

Zatiaľ najstaršie rímske vyobrazenie krúžkového panciera, ktoré je nám známe, pochádza z reliéfu na pamätníku Lucia Aemilia Paulla (obr. 53a,b) v Apolónovom okrsku v Delfách, postavený ako spomienka na jeho víťazstvo nad Macedónčanmi v bitke pri Pydne v roku 168 pr.Kr. Krúžkový pancier je tu znázornený na pechote i jazde bez akejkoľvek sochárskej výzdoby. Najdôležitejšie, na čo je nutné upriamiť pozornosť, je celkový vzťah panciera a jemné nuanse, ktoré nám naznačujú, že ide práve o krúžkovú zbroj. *Lorica hamata* siaha vojakovi tesne pod slabiny, pod ňou vyčnieva spodný odev bez *pteryges*. Na ramenách vidno zdvojené pásy, ktoré viedli zozadu dopredu a na hrudi sa k pancieru upínali pomocou nitu. V páse je pancier stiahnutý opaskom, i keď vypasovaná forma panciera trochu mátie. U jazdcov mal pancier i spodný odev na oboch stranách rázporky, aby vojak mohol pohodlnejšie sedieť na koni.

¹¹⁹ D'AMATO – SUMNER 2009, 38

¹²⁰ POLYBIOS, 6.23.15

¹²¹ BISHOP – COULSTON 2006, 63; EVANS 2013

¹²² BISHOP – COULSTON 2006, 63

Ďalšie vyobrazenie krúžkovej zbroje, ktorá nám trochu lepšie pomáha doplniť si obraz je reliéf z oltára Domitia Ahenobarba (obr. 54a,b) z Neptúnovho chrámu v Ríme z konca 2.stor. pr.Kr. Tu vidno krúžkový pancier v uveriteľnejšej podobe. Pancier už nie je vypasovaný, ale trochu voľný a pôsobí ťažko, stiahnutý opaskom v páse. Pod ním vytŕča spodný odev¹²³ a jeho dĺžka i dĺžka panciera siahajú doprostred stehna až takmer ku kolenu. Dvaja z vojakov majú rovné ramenné pásy, pričom u jedného, ktorý stojí bokom, vidno, akým spôsobom to bolo dosiahnuté – šlo o jednoduché predĺženie zadného dielu, ktorý v podobe ramenných pásov pokračoval až na hrud', kde bol upevnený šnúrkami. Ale u ďalších dvoch je patrná drobná zmena - ramenné pásy sa rozširujú a prečnievajú cez plece, obdobným spôsobom ako vidno na vyobrazení Marta z francúzskej Mavilly (obr. 52) z 1. stor. po Kr.¹²⁴

Socha keltského auxiliárneho dôstojníka či snáď šľachtica¹²⁵ z 2.pol. 1.stor. pr.Kr. (obr. 55) už ukazuje lemovanie ramenných pásov, ktoré boli pravdepodobne v tejto dobe už bežne podšívané a spevňované kožou, ktorej konce sa len zahli a tak vytvorili lemovanie. Vidno charakteristické vykrojenie na vonkajšej strane ramenných pásov, aby prečnievajúce rohy nezavadzali pri pohybe. Uprostred ramenných pásov je pripevnený dvojité hák, ktorý ich upevňuje na mieste. Ide o prvé vyobrazenie dvojitých hrudných hákov, aké je nám zatiaľ z rímskeho sveta známe.¹²⁶ Na ramenách je patrný malý rukáv, pokrývajúci ohyb pleca, súčasť krúžkového panciera, čo často vídať na funerálnych vyobrazeniach v neskorších obdobiach.

Medzi polovicou a koncom posledného storočia sa už začínajú objavovať i prvé náhrobné kamene, ktoré nám zachytávajú armádných dôstojníkov v ich zbroji. Jedným takým je i náhrobok P. Gessia a jeho rodiny (obr. 56), pravdepodobne jeho ženy a syna, ktorý je možné datovať niekde medzi roky 50 až 35 pr. Kr.¹²⁷. Gessius má oblečený čo na prvý pohľad vyzerá skôr ako muskulatúrny kyrys – sú naznačené hrudné svaly, na ramenách sú *pteryges*, nie sú prítomné ramenné ochranné pásy. Ale fakt, že pancier prečnieva cez ramená, kde tvorí malé rukávy, naznačuje, že sa nemohlo jednáť o pevný typ panciera a preto sa často i v neskoršej dobe identifikuje ako krúžkový. Tento neskororepublikový príklad nadväzuje na funerálne vyobrazenia raného principátu.

Z toho vyplýva, že prinajmenšom od 1.pol. 2.stor. pr.Kr. až do 1.pol. 1.stor. po Kr. sa používal takmer jednotný typ krúžkového panciera. Išlo o pomerne široký cylindrický typ panciera s dostatočne širokým krčným otvorom, ktorý bol zároveň chránený ramennými

¹²³ Nariasená forma mohla znamenať, že šlo o tvárnejší materiál spodného odevu či tuniku.

¹²⁴ ROBINSON 1975, 169, Fig. 176

¹²⁵ GOLDSWORTHY 2003, 30; ROBINSON 1975, 164

¹²⁶ JUNKELMANN 1986, 165

¹²⁷ KEPPIE 1997, 4–5

chráničmi. Bol pomerne dlhý, siahal minimálne do polovice stehna a niekedy skoro až po koleno, preto sa nosil opásaný opaskom (približne do pol. 1. stor. po Kr.¹²⁸, kým bol v užívaní dlhší typ panciera) a aby jeho dĺžka neprekážala pri jazde na koni, nosili jazdci na oboch stranách rázporky. Rané typy sú poväčšine bez rukávov, i keď na konci republiky sa objavuje predĺženie *humeralia* cez rameno a vytvorenie malého rukávu, prípadne malý rukáv z prečnievajúceho panciera.

Chrbtová časť bola predĺžená, podšitá kožou a v hornej časti bol výrez v tvare U, ktorý pasoval okolo krku. Táto predĺžená časť sa preložila cez ramená, tvoriac ochranu pliec (*humeralia*), a uväzovala na hrudi. V ranom období sa upevňovali koženými remienkami o vyčnievajúci zdobený nit. Koncom republiky sa začínajú používať na tento účel háky pohyblivo prinitované uprostred hrude k pancieru. Používanie takýchto hákov nám v hojnom počte dokladajú archeologické nálezy ešte z 1. stor. po Kr.

Obdobie principátu

Krúžkový pancier si zachoval svoju obľúbenosť i v nasledujúcich storočiach, i keď na scénu prichádza nový druh zbroje, *lorica segmentata*. Jeho používanie pokračovalo rovnako u légii ako i auxiliárnych jednotiek. Podľa niektorých monumentálnych vyobrazení by sa dalo veriť, že cisárska profesionálna armáda sa začala halieť bez výnimky do novej segmentovej zbroje, ale práve takéto dohady nám vyvracajú funerálne vyobrazenia ako je napríklad náhrobok C. Valeria Crispa z flaviovskej doby či metopy z Adamclisi znázorňujúce krúžkovú zbroj na Trajánových legionároch.¹²⁹ Rovnako nálezy krúžkovej zbroje sa potvrdili v táboroch légii i pomocných jednotiek. Veľkú obľubu mal hlavne vďaka svojej flexibilitě, ľahkej oprave a faktu, že pri dobrej údržbe vydržal naozaj dlho.

Z 1. storočia sa nám dochovala, najmä v oblastiach provincií, bohatá zbierka militárnych náhrobných vyobrazení, kde na raných príkladoch môžeme ešte badať určité republikánske prvky, ale ktoré postupne prechádzajú zmenami v priebehu storočia.

Z doby principátu sa rovnako dochovali už archeologické nálezy takmer celých krúžkových pancierov, i keď v spečenej forme. Niektoré z tých najzachovalejších príkladov pancierov sa našli mimo iné i na lokalite Chassenard vo Francúzsku (obr. 57), ktorý bol uložený v jazdeckej helme, v tábore Zugmantel a Augsburgu v Nemecku alebo v South Shields v Anglicku.¹³⁰ Popri tom máme ohromné množstvo fragmentov krúžkových zbrojí po

¹²⁸ JUNKELMANN 1986, 166

¹²⁹ BISHOP – COULSTON 2006, 95

¹³⁰ BISHOP 2015, hesl. Body Armour

celej Rímskej ríši. Na základe týchto nálezov bolo možné rekonštruovať spôsob výroby, systém striedania krúžkov, odhady približnej hmotnosti a iné skutočnosti.

Krúžková zbroj bola vskutku veľmi obľúbená u pomocných jednotiek, rozhodne viac ako šupinový pancier.¹³¹ Objavuje sa na pechote i jazde, dôstojníkoch i rádových vojakoch. *Lorica hamata* na jazdeckých vyobrazeniach má stále na bokoch malé rázporky.

Najranejším príkladom z 1. stor. je známy náhrobok centuriona Marca Caelia (obr. 58) z XVIII. légie, ktorý zahynul v bojoch v Teutoburskom lese v roku 9 po Kr. V mnohom pripomína o pár desiatok rokov staršie Gessiovo vyobrazenie. I keď niektorí bádatelia stále predpokladajú, že ide o kožený pancier¹³², valná väčšina sa zhoduje v tom, že šlo skôr o krátky krúžkový pancier¹³³, vybavený *pteryges* na pleciach a bokoch. Hlavným dôvodom je, tak ako u Gessia, cez ramená prečnievajúci pancier, čo by bolo nemožné u kovového panciera alebo panciera z tvrdenej kože.

Podobný druh krúžkového panciera je zjavný i u stély centuriona Marca Favonia Facila (obr. 59) z légie XX. Valeria (okolo roku 45 po Kr.¹³⁴). Jemne presahujúce rukávy by bránili zdvihnutiu rúk nad hlavu. Už Robinson¹³⁵ je presvedčený, že pri takomto druhu znázornenia panciera ide o krúžkový pancier, ktorý bol odlišený pravdepodobne farebne. Krátke širšie ramenné chrániče sú už nahradené úzkymi upevnenými tesne pri páse, ktorý je previazaný širokým opaskom. Pod pásom chránia slabiny a stehná dva rady *pteryges* a na ramenách dlhé *pteryges* siahajú až k laktom.

Jedným z výrazných zmien na krúžkovom pancieri, ktorý je možný pozorovať na náhrobných vyobrazeniach z tohto obdobia, je skrátenie krúžkového panciera¹³⁶, ktorý siahal len do oblasti slabín a v prípade vyšších dôstojníkov, ako je to vidno u M. Caelia či M. F. Facila, len k línii pásu. Toto skrátenie panciera určite pomohlo znížiť celkovú hmotnosť, ktorú musel rímsky vojak niesť na svojich pleciach, ale zároveň sa zmenšila ochrana dolnej časti trupu a stehien. Tento problém sa riešil spodným odevom s dvoma vrstvami *pteryges* a opaskom s *apronom*.

Lorica hamata, tak ako sa už neraz zmieňovalo, je typ zbroje, ktorá je pri správnej údržbe schopná slúžiť svojmu vlastníkovi naozaj dlhý čas. Preto nie je vôbec nezvyčajné, že sa ešte v polovici 1. stor. stretávame s republikánskou formou. Avšak počas storočia začínajú pribúdať príklady iného typu krúžkového panciera. Ide o nahradenie zdvojenej ramennej ochrany

¹³¹ BISHOP – COULSTON 2006, 95

¹³² KÜNZL 1988, 566

¹³³ JUNKELMANN 1986, 81

¹³⁴ JUNKELMANN 1986, Taf. 37

¹³⁵ ROBINSON, 1975, 169

¹³⁶ JUNKELMANN 1986, 167

(*humeralia*) akosi krátkou otvorenou krúžkovou pelerínou, ktorú často vidno u jazdcov či signiferov prvého storočia. Tento trend začína už v neskoršej republike¹³⁷, keď sa *humeralia* pomaly rozširujú cez ramená. Okrem už zmieneného Marta z Mavilly je možné tento typ badať i na množstve rímskych funerálnych vyobrazeniach mimo iné i u signiferov prvého storočia Geniala (obr. 60), Valeria Secunda (obr. 61) a Q. Luccia Fausta (obr. 62)¹³⁸ a jazdcov ako Flavius Bassus (obr. 63), C. Romanus Capito (obr. 64) či iné jazdecké náhrobky z oblasti Rýna¹³⁹. Feugère tento prvok pripisuje skôr galskému pôvodu zobrazení – či už šlo o galského Marta, alebo o provinčné vyobrazenia s možnými galskými koreňmi¹⁴⁰.

Zároveň sa ale začínajú objavovať typy krúžkového panciera, ktoré vôbec *humeralie* a ani iné formy zdvojenej ramennej ochrany nemajú. Náhrobok Caia Catricia Victora (obr. 65) z légie II. Adiutrix, dnes uložená v múzeu v Auquincu, datovateľná do 2. pol. 1. stor., zachytáva krúžkový pancier tohto typu. Má pomerne dlhšie rukávy a celková dĺžka panciera dosahuje k pásu. Na páse je suknicca z *pteryges* a široký *apron*, pričom pod dlhými rukávami na pažiach vyčnievajú len veľmi krátke *pteryges*.

Na náhrobku Caia Valeria Crispa (obr. 66) z légie VIII. Augusta z Wiesladenu v Nemecku (2. pol. 1. stor. po Kr.) sa stretávame s vyobrazením rímskeho legionára v nohaviciach. Jedná sa však pravdepodobne len o neschopnosť umelca znázorniť *pteryges*¹⁴¹.

U aquilifera Musia z légie XIV. Gemina z Mohuče (obr. 67) vidno zaujímavé vrstvenie odevu. Robinson¹⁴² sa domnieva, že *lorica hamata* bola v tomto prípade nosená pod iným odevom. Pravdepodobne ide o kožený odev s *pteryges*, na ktorom je pripevnený kožený postroj s deviatimi falérami a dvomi *toques*. Obdobne Robinson popisuje i náhrobok Firma (obr. 68) z polovice 1. stor. a domnieva sa, že vlnkovitý motív na strednej vrstve znamená, že sa jedná o krúžkovú zbroj. Firmus má na sebe celkovo tri vrstvy odevu a Robinson predpokladá, že na spodnej tunike mal oblečený krúžkový pancier a naň ešte vrchný, pravdepodobne kožený, odev. Iní bádatelia¹⁴³ sa prikláňajú k alternatívnej interpretácii a to, že vrchná vrstva znázorňovala zbroj, ktorá bola odlišená v tej dobe farebne a preto nepotrebovala mať rytý motív. Nie je však úplne vylúčené, že rímski vojaci nepoužívali odevy haliace zbroj, špeciálne pri nepriaznivom počasí, aby ho chránili, avšak by bolo nepravdepodobné, že by ho

¹³⁷ FEUGÉRE 2002, 89-91

¹³⁸ JUNKELMANN 1986, 167-168

¹³⁹ FEUGÉRE 2002, 89-91

¹⁴⁰ FEUGÉRE 2002, 89-91

¹⁴¹ JUNKELMANN 1986, 168

¹⁴² ROBINSON 1975, 169

¹⁴³ Zmienku o tom podáva Bishop v rámci svojho mamutieho albumu fotiek náhrobných kameňov na flickr.com

takto zvečniť na pamiatku prostredníctvom náhrobného kameňa. Robinson zastáva názor, že práve absencia ramenných chráničov predstavuje prípad vrchného odevu.¹⁴⁴

Od polovice 2. storočia miznú z archeologických nálezov dvojité háky, ktoré sú veľmi častým nálezom v kontexte prvého storočia. Dôvodom môže byť i zavedenie nového typu uzatvárania panciera a to v podobe dekoratívnych spínacích doštičiek (viz kap. 6), ktoré sa objavujú práve v kontextoch druhého a tretieho storočia.¹⁴⁵ Celková forma krúžkovej zbroji v tomto období zostávala nezmenená.

Funerálne zobrazenia koncom druhého a počas tretieho storočia nám neposkytujú skoro žiadne informácie o pancieroch, vojaci sa nechávali zobrazovať v civilnom úbore. Na strane druhej sa nám ale zachovali hojné archeologické nálezy v podobe rôznych depozitov, či už fragmentov alebo celých pancierov¹⁴⁶.

Z konca 2. storočia pochádzajú nálezy krúžkov z dočasného tábora v Iži na Slovensku (obr. 69)¹⁴⁷. Z 2./3. stor. sa odkryla úplná lorica z lokality Rainau-Buch v Nemecku (obr. 70)¹⁴⁸, taktiež v Dura Europos v Sýrii a v možiaroch Vimose v Dánsku¹⁴⁹. Ďalšie nálezy sa odkryli v Grosskrotzenburgu (Nemecko), Künzingu (Nemecko), Caerleone (Anglicko) či Bertoldheim (Nemecko).¹⁵⁰ Bronzové a železné krúžky sa tiež odkryli v Newsteade v Anglicku, kde sa našli i razené krúžky, ďalšie fragmenty pochádzajú z Carnunta v Rakúsku a Saalburgu v Nemecku.¹⁵¹

Z nálezov tretieho storočia vyplýva, že dĺžka krúžkového panciera sa predlžuje až po kolená (náhrobok jazdca z Chestru v Anglicku, obr. 71) a na rukách siaha až k lakťom, v prípade nálezu z Dura-Europos (3/4. stor.) siahal rukáv až do troch štvrtín. Pokračujú nálezy hrudných doštičiek a objavujú sa tiež nálezy dekoratívnych bronzových krúžkov. Krúžky neskorších pancierov sa zdajú byť v priemere trochu väčšie než tie rané.¹⁵²

¹⁴⁴ ROBINSON 1975, 169

¹⁴⁵ BISHOP – COULSTON 2006, 139

¹⁴⁶ BISHOP – COULSTON 2006, 170

¹⁴⁷ RAJTÁR 1994, 93; Abb. 7

¹⁴⁸ JUNKELMANN 1986, Taf. 44/d

¹⁴⁹ SOUTHERN – DIXON 1996, 96-97

¹⁵⁰ BISHOP – COULSTON 2006, 170

¹⁵¹ ROBINSON 1875, 171

¹⁵² ROBINSON 1975, 172

Obdobie dominátu

V tomto období je pomerne ťažké sledovať vývin krúžkového panciera. Ikonografické vyobrazenia zobrazujú rímskeho vojaka zásadne bez zbroje. Tých pár umeleckých vyobrazení, ktoré naozaj znázorňujú krúžkovú broj, sú otázného charakteru. Nie sú vhodné ako východiskové body, ale môžu poslúžiť ako podpora. Náhrobné kamene o zbroji štvrtého a piateho storočia mlčia. Vegetius, ktorý referuje hlavne z pohľadu východnej časti ríše, naznačuje, že v 2. pol. 4. stor. vojaci Rímskej ríše upúšťajú od používania helmy a zbroje, čo sa však ale nevzťahuje na celé územie Ríše.¹⁵³ Jeden fragment z Córdoby nasvedčuje kontinuite v jeho používaní. Ide o fragment sarkofágu, kde je jeden z vyobrazených mužov jasne oblečený do krúžkového panciera¹⁵⁴ (obr. 72).

Úplné zatratenie krúžkovej zbroje môžeme zavrhnúť vďaka nálezom z Trevíru v Nemecku zo 4. storočia a exemplárom z prelomu 4./5. storočia z Weiler-la-Tour v Luxemburgu a Independența v Rumunsku.¹⁵⁵

Podľa všetkého ale pretrvával typ krúžkového panciera z predchádzajúceho storočia. Dĺžka sa snáď ešte predĺžila, rukávy mohli siahať až k zápästiu a pancier dole ku kolenám. Tých málo prameňov, čo máme k dispozícii naznačuje, že i keď pechoty na strane jednej zbroj odložili, jazda sa zdá byť v porovnaní s predchádzajúcimi obdobiami ťažko-obrnená. Niekedy sa stretávame i s pojmom „*catafractarii*“, čo by znamenalo obrnenie celého tela, pričom tento pojem pochádza z predného východu. Napriek tomu, ale nie je možné z logického hľadiska predpokladať, že pechota úplne opustila používanie zbroji. Krúžková zbroj pokračovala v používaní a vyvíjala sa ešte dávno po páde Rímskej ríše.

¹⁵³ BISHOP – COULSTON 2006, 208

¹⁵⁴ FORTRES – ARGUIN 1999, 22, Fig. 1

¹⁵⁵ BISHOP – COULSTON 2006, 208

7. Segmentový pancier (*lorica segmentata*)

7.1. Charakteristika

Segmentová zbroj *lorica segmentata* je typom zbroje, ktorá sa začína objavovať až začiatkom rímskeho cisárstva a podľa frekvencie znázornení na rôznych monumentoch je zrejmé, že sa stala akýmsi symbolom rímskeho vojaka. Výraz *lorica segmentata* nie je pôvodný, je to pomerne¹⁵⁶ moderné označenie pre článkovaný typ zbroje, keďže antický názov sa nedochoval, respektíve nie sme schopný ho v textoch zatiaľ s určitosťou identifikovať.

Tento kovový lamelový pancier sa používal hlavne v 1. a 2. storočí, pričom najranejší nález pochádza už z obdobia Varovej porážky pri Teutoburskom lese. Na začiatku 3. storočia ubúdajú ikonografické materiály, čo viedlo mnohých bádateľov k myšlienke, že sa upustilo od používania lamelovej zbroje. To nám ale vyvracajú minimálne nálezy fragmentov typu Newstead v Einingu z priestoru chrámu, ktorého existencia spadá medzi roky 226/9-260.¹⁵⁷ V 4. storočí sa už neobjavuje a je pravdepodobné, že sa upustilo od jej používania i vďaka vysokej kazivosti a nákladnej údržbe.

Jej výhody spočívali v kombinácii jednoduchosti a sily. V porovnaní s predchádzajúcimi typmi zbroje sa *lorica segmentata* skladá z podstatne menej častí. Skoro všetky pláty sa ohýbali v jednej ose a mohli byť rýchlo ohnuté do žiadaného tvaru. Tým sa tiež pomerne ľahko skladovali, len sa poskladali jeden do druhého ako sa našlo v depotoch napríklad v Carnunte či Corbridge. Ich sila práve spočívala v oválnosti a hladkosti plátov, čo malo za následok odklon rán a úderov. Táto zbroj nebola mienená ako ultimátna ochrana, experimenty ukázali, že nebolo tak náročné ju preraziť naskrz. Bola hlavne vyvinutá proti úderom zhora, preto sa pozornosť venovala hlavne oblasti ramien. Nie len tvar helmy a jej chrániča krku pomáhali odkláňať údery, ale i tvar ramenných plátov, preto sa vyrábali trochu hrubšie ako pásové obruče. Tie mali tiež funkciu odklonu úderu nabok a smerom dolu.

Oproti krúžkovému a šupinovému pancieru bola ľahším typom zbroje – jej hmotnosť sa pohybovala, ako ukázali experimenty, medzi 9kg¹⁵⁸ až 5kg¹⁵⁹. Nebola tak flexibilná ako iné panciere, ale článkovanosť konštrukcie predsa len poskytovala vyšší stupeň pohyblivosti. Kvôli tejto obmedzenosti flexibility dosahovala len k pásu, aby nebránila vojakovi v pohyblivosti nôh, a tým dolnú časť zanechávala zraniteľnejšou.

¹⁵⁶ BISHOP 2015, 4; Výraz *lorica segmentata* je známy už z doby renesancie.

¹⁵⁷ BISHOP – COULSTON 2006, 173

¹⁵⁸ GOLSWORTHY 2003, 129

¹⁵⁹ BISHOP 2002, 92

Lorica segmentata sa skladala z približne 38 až 40 navzájom sa prekrývajúcich plátov, ktoré boli prepojené systémom kožených remienkov. Práve tento systém remienkov prepožičiaval zbroji, zloženej z pevných kovových častí, istý stupeň flexibility, čo bolo pre Rimánov, vzhľadom na ostatné typy zbroje, ktoré používali a ktoré boli všetky viac-menej flexibilné a umožňujúce ľahký pohyb, veľmi podstatné.

Pozostávala zo štyroch základných častí či jednotiek – jedna pre každé rameno a jedna pre každú stranu trupu. Ramenná časť sa všeobecne delí na štyri menšie ramenné pláty, hlavný (horný) ramenný plát a krčné pláty, do ktorých spadá hrudný, stredný krčný a zadný (chrbtový) plát. Pásové pláty obopínajúce trup sa podľa rekonštrukciami zistených vývojev pohybovali medzi ôsmimi až šiestimi obručami na každej strane. Jednotlivé časti majú ešte svoje variácie v priebehu doby užívania.

Už koncom 19. storočia sa objavujú prvé evidované nálezy a to v lete roku 1899 v rámci výskumu tábora *Carnuntum* vedeným rakúskym dôstojníkom a archeológom Maximilianom von Grollerom. Jeho nález obsahoval niekoľko plátov rôznych veľkostí a rôznych období. Bol prvým, kto sa pokúsil zrekonštruovať tento typ zbroje. Ako pomocný prvok mu však slúžil Trajánov stĺp, čo viedlo k mnohým chybným záverom. Okrem toho zrejme nepodrobil bližšiemu skúmaniu fragmenty, ktoré pochádzali z rôznych období 1. storočia, ani kožené remienky a pracky vnútorného upínania a automaticky predpokladal spodný odev, na ktoré mali byť podľa neho pripevnené.

Nálezov lamelového panciera je v dnešnej dobe mnoho, ale sú len fragmentárne a nikdy sa nenašiel nález celej zbroje. Preto sú archeológovia a bádatelia odkázaní na postupné dopĺňanie obrazu. Na začiatku boli rekonštrukcie chybné, ale postupne sa dopĺňajú chýbajúce časti a stále viac sa približujeme ku konečnému výsledku. Problémom u tohto typu panciera je ten, že nie sú známe žiadne vyobrazenia z náhrobných stél a propagandistickej skulptúre neradno dôverovať, čo si uvedomil až H. Russell Robinson¹⁶⁰, preto sú dnešní bádatelia odkázaní na tých pár nálezov a experimentálne projekty pri rekonštrukciách.

Stávalo sa pomerne často, že Rimania prevzali a sami používali mnohé militária od nepriateľov alebo spojencov. Nie len muskulatúrny kyrys, krúžkový a šupinový pancier, ale i *lorica segmentata* mala svoje obdoby za hranicami Rímskej ríše z dôb dávno pred cisárskymi légiami. Pravdou je, že segmentový typ zbroje je už pomerne starý v dobe, keď sa s ním Rimania prvýkrát stretávajú¹⁶¹. Do povedomia sa dáva nález gréckeho plátového kyrysu

¹⁶⁰ ROBINSON 1975, 174

¹⁶¹ BISHOP 2002, 18

z doby bronzovej z lokality Dendra (obr. 73)¹⁶² na Peloponézskom polostrove, pravdepodobne jeden z najranejších nálezov tohto druhu zbroje. Z obdobia 4. stor. pr. Kr. sú dôkazy o používaní lamelového panciera u Parthov¹⁶³. Článkované kovové chrániče celých rúk nám dokladá Xenofónov záznam z prelomu 5. a 4. storočia pred Kristom a ktorý nám potvrdzuje i niekoľko nálezov, mimo iné nález z gréko-baktrijskej lokality Ai-Khanum¹⁶⁴ z polovice 2. stor. pr. Kr. Najstarší nález takejto ochrany paže z rímskeho prostredia je možné doložiť až z 1. pol. 1. stor. pr. Kr. a ide o kovové segmentové chrániče používané gladiátormi.

Okrem ikonografických a archeologických prameňov bádateľom v dnešnej dobe, a to hlavne u tohto typu zbroje, ktorá je podstatne zložitejšia než ostatné druhy rímskej zbroje a ktorej sa zatiaľ podarilo odkryť len fragmenty, veľmi pomáha experimentálna archeológia. Napomáha uskutočniť možnosť rôznych teórií v praxi a podáva pomocnú ruku pri pokusoch o čo najpresnejšiu rekonštrukciu.

Jednou z takýchto experimentálnych príkladov je spodný odev. Všeobecne sa u kovového lamelového panciera predpokladá vypchávaný spodný odev, ktorý pomáha chrániť telo vojaka pred odieraním ostrých kovových hrán, i keď nejde o rovnaký typ ako u predchádzajúcich pancierov, keďže tento druh zbroje nie je nutné na spodný odev našit'. Experimenty ukázali, že je nutné, aby boli na spodnom odeve oblasti ramien obzvlášť vystužené a zosilnené, nie len preto aby odľahčili na váhe, ktorá na ramenách spočívala, a tlmeniu úderov, ale i preto, že bez nich by klesajúca línia ramien spôsobovala prekryvanie predných hrudných plátov. Zatiaľ čo so spevnenými ramenami by sa línia vyrovnala a hrudné pláty by sa spojili rovnomerne, tak ako nám to dokladajú ikonografické vyobrazenia.¹⁶⁵ (obr. 74)

V Antoninovskej dobe sa často na propagačných monumentoch objavovala *lorica segmentata s pteruges*. Na jednej strane by bolo logické, kedy pod zbrojou, ktorá končila na páse a ktorá nechránila slabiny ani stehná, bol ďalší ochranný prvok ako *pteruges*, ale týmto monumentálnych vyobrazeniam nemožno plne dôverovať. Na vyobrazení z Alby Iulie síce nie sú *pteruges*, ale isté je, že spodný odev sa predlžoval až ku kolenám v suknici, ktorá ale neprestavuje až tak veľký stupeň ochrany. Bohužiaľ v tomto smere si ešte budeme musieť počkať na dodatočné dôkazy.

¹⁶² ANGLIM – JESTICE – RICE – RUSCH – SERRATI 2002, 9

¹⁶³ BISHOP 2002, 18

¹⁶⁴ BISHOP 2002, 18

¹⁶⁵ BISHOP 1995, 1-3

7.2. Výroba

Lorica segmentata bola vyrábaná zo železa – v niektorých prípadoch sa uvažuje o tom, že mohli používať proces stvrdenia na vonkajšom plášti plátu pomocou ocele, keďže Rimania boli v tej dobe už oboznámení s vyrábaním ocele¹⁶⁶. Bola zámerne vyrábaná ako „ľahšia“ zbroj, ktorá mala za úlohu absorbovať energiu úderu a rozložiť ho.¹⁶⁷ Špeciálna pozornosť bola venovaná ramenám. Vďaka prekryvajúcim sa plátom vznikla na ramenách silná ochrana a predstavovalo to obdobnú formu ako vidieť na krúžkovom pancieri pri zdvojenej ochrannej vrstve. Táto ochrana sa ešte zvyšovala vďaka spodnému odevu.

Všetky komponenty, z ktorých bola *loriaca segmentata* vyrábaná boli vytepávané zo surového materiálu. Podľa mnohých nálezoch je patrné, že hrúbka plátov nebola jednotná. Väčšia hrúbka bola zistená hlavne na ramenných plátoch, kde začínala už na 1mm, pričom u pásových obručí sa zväčša pohybovala okolo 0,7mm. U jedného Kalkriese nálezu dokonca hrúbka dosahovala 3mm, ale s nástupom Corbridge sa znižuje, snáď i preto, že Rimania hľadali správnu vyváženosť medzi ochranou a hmotnosťou zbroje.¹⁶⁸

Na druhej strane bola *lorica segmentata* pancierom, ktorý sa veľmi často kazil a ľahko sa poškodil. Na mnohých lokalitách sa nachádzali nálezy samostatných spojovacích jednotiek – buď ako demontované poškodené diely, alebo ako náhradné diely. Tieto diely boli vyrábané zo zliatin medi, konkrétne mosadzi – najčastejšie to bola zliatina medi a zinku v percentuálnom pomere 80/20¹⁶⁹, na nity sa používal väčší obsah medi (85/15 až 90/10)¹⁷⁰ a nakoniec na odliatky krúžkov, kde sa k zmesi pridávalo olovo.

Tým, že tieto spojovacie články boli z tak mäkkých kovov, spôsobovalo na jednej strane časté poškodzovanie a opravy, ale malo i svoje výhody, hlavne u nitov. Pri experimentálnych pokusoch sa preukázalo časté poškodenie kožených vnútorných remienkov, či už roztrhnutím alebo natiatnutím, čo si vyžadovalo opravy. Na ramenných chráničoch bolo potrebné sňať minimálne tri nity, pri poškodení na pásových obručiach aspoň šesť. Tým sa potvrdilo použitie mäkkších materiálov na výrobu nitov ako prospešnejšie, ich odstránenie bolo jednoduchšie a skracovalo to čas opráv.¹⁷¹

Ďalším nepříjemným faktom bola bimetalická korózia. Pláty boli vyrábané zo železa a spojovacie články, závesy a nity boli vyrábané zo zliatin medi. Tým, že boli k sebe napevno prinitované, bolo ťažké čistiť priestor medzi nimi a zakaždým, keď sa do tohto priestoru

¹⁶⁶ BISHOP 2002, 77

¹⁶⁷ BISHOP – COULSTON 2006, 241

¹⁶⁸ BISHOP 2002, 77

¹⁶⁹ BISHOP – COULSTON 2006, 243

¹⁷⁰ BISHOP – COULSTON 2006, 243

¹⁷¹ HAINES 2000, 123

dostala voda, dochádzalo k chemickej reakcii. Na strane druhej ale prítomnosť zinku v zlúčeninách pomáhala konzervovať kovy v zemi, minimálne v ich bezprostrednej blízkosti. Preto máme toľko nálezov spojok, ktoré sú stále pripevnené k malému kúsku plátu.¹⁷²

Počas výroby segmentovej zbroje bolo nutné, tak ako u iných predchádzajúcich typoch zbroje, zamestnať väčší počet ľudí. Jeden alebo viacerí kováči pripravili pláty zo surového materiálu, iní pracovali na výrobe zliatiny pre spojovacie články a nity. Ďalší spracovávali kožu na remienky. Často pri tom pracovali vojaci nekvalifikovaní a neskúsení v obore, ktorí pomáhali pri výrobe nosením materiálu, paliva, vody, obsluhovaním mečov, skladovaním hotových produktov, rezaním komponentov a nitovaním¹⁷³. A nakoniec si to žiadalo experta, ktorý na všetko dohliadal.¹⁷⁴ Najvhodnejšiu dobu na výrobu mohli predstavovať zimné mesiace, ktoré znamenali relatívny klúd, pričom počas leta, keď sa bojovalo, bol čas len na rýchle opravy.¹⁷⁵

Na základe pozorovaní archeologického materiálu i experimentálnych rekonštrukcií je zrejmé, že neexistovala jednotná veľkosť segmentového panciera. Objavuje sa široká škála veľkostí napríklad hrudných plátov, ale i pásových obručí. Vyšší človek mohol používať väčší počet obručí ako nižší, s takýmto rozdielom sa stretáme často. Tiež sa dá pozorovať i odchýlka vo veľkostiach na jednotlivých podtypoch – pásový plát u Corbridge A má výšku 50-60mm, zatiaľ čo Corbridge B/C 55-60mm¹⁷⁶. Treba ale počítať i s prítomnosťou vypchatého spodného odevu.

¹⁷² BISHOP 2002, 80–81

¹⁷³ To môže vysvetľovať rôzny stupeň kvality týchto komponentov.

¹⁷⁴ BISHOP 1985, 10–11

¹⁷⁵ BISHOP 2002, 79

¹⁷⁶ BISHOP 2002, 79

7.3. Vývoj

7.3.1. Typ *Kalkriese*

Fragmenty raného segmentového panciera vyplávali na povrch až roku 1994 na lokalite Kalkriese pri Osnabrücker v Nemecku v kontexte okolo roku 9, čo nám doložilo používanie typu *lorica segmentata* už v prvej dekáde 1. storočia, teda aspoň 40 rokov skôr než sa dovtedy predpokladalo. Do tej doby boli známe len neskoršie typy *Corbridge* a *Newstead*, i keď niektoré časti typu *Kalkriese* boli objavené už dávnejšie, len ešte nedokázali byť zaradené.

Nálezy

Nálezy z lokality Kalkriese obsahujú ľavý hrudný plát a množstvo voľných spojovacích dielov. Hrudný plát (obr. 75-76) vykazuje mnoho podobností s typom *Corbridge*. V hornej časti pod krkom je plát najširší (135mm) pričom sa smerom nadol jemne zužuje a na dolnom konci meria len 120mm. Hrúbka plátu je rôznorodá, pohybuje sa od 1mm až po 3mm. Plát, tak ako väčšina hrudných plátov, je jemne konvexný a dosahuje výšku 188mm. Uprostred sú zachované kožené remienky, jeden horizontálny a druhý vertikálny, napájajúce sa navzájom v pravom uhle. Na horizontálnom remienku sa zachovala zliatinová pracka a oba boli priamo k plátu pripevnené párom nitov. Strana patriaca ku krčnému otvoru bola vytočená smerom von a celý plát bol ohraničený medenou zliatinou. Tak ako u neskorších typov, spojenie medzi hrudným, a pravdepodobne tým pádom i zadným plátom, a stredným krčným plátom zabezpečoval čapový záves. Práve spojovacie diely vykazovali odchýlky od už objavených neskorších typov. Závesy spájajúce horné pláty mali tvar skôr sub-laločnatý – okraj je ukončený troma hrotmi, akási raná forma neskoršieho laločnatého závesu.

Nález fragmentu jednej z častí hlavného ramenného chrániča z Vindonissy (obr. 77) nám dopĺňa obraz raného typu segmentového panciera. Týmto nálezom je možné predpokladať, že mal hlavný ramenný plát zložený z troch častí navzájom spojených pántovými závesmi, ako je to známe z neskoršieho typu *Corbridge*. Fragment z Vindonissy je dlhý 96mm a na hornej širšej strane meria 108mm. Na hornom konci sa zachovala polovica závesu, obdobného typu ako sa našla na hrudnom pláte v Kalkriese s dvoma nitmi. Na dolnej strane fragmentu (predpokladaná tretina celej dĺžky) sa nachádzal nitový otvor pre uchytienie spodného systému kožených remienkov. Práve tento prvok prezrádza, že ide o horný ramenný plát, keďže menšie ramenné pláty majú spravidla nity patriace k spodnému upínaciemu systému umiestnené na vnútornom okraji plátu a nie uprostred ako je to u tohto fragmentu.

Rôzne spojovacie články a pracky, ktoré sa priradujú k tomuto ranému typu lamelového panciera, vypovedajú o viac prepracovanejších a ozdobnejších prvkoch, ako sú napríklad vrúbkované konce¹⁷⁷ (obr.78).

Žiadne príklady pásových obručí, ktoré by boli s určitosťou priradené k typu Kalkriese sa doteraz nenašli. Vo Vindonisse bol objavený fragment pásovej obruče so štyrmi zachovanými nýtami a lemovaním z medenej zliatiny (obr. 79), čo môže naznačovať eventualitu, že patrí k typu Kalkriese. Zatiaľ však sú závery v tejto oblasti len hmlisté a len sa špekuluje s možnosťami skôr než s faktami.

Rekonštrukcia

Rekonštrukcia typu Kalkriese môže byť v tomto bode bádania len hypotetická, keďže máme k dispozícii len niekoľko fragmentov, i to nie všetky môžu byť s určitosťou pokladané za jeho prvok.

S určitosťou sa dá tvrdiť, že hrudný plát bol k strednému krčnému plátu pripevnený závesom a to pravdepodobne sub-laločnatým. Rovnako môžeme tento spôsob aplikovať i pri spojení so zadným plátom, minimálne jedným – pričom keď vezmeme do úvahy neskorší typ Corbridge, možnosťou by bol i predpoklad troch zadných plátov¹⁷⁸. Horný ramenný plát mal tri časti spojené dvoma sub-laločnatými závesmi, pričom sa pláty na koncoch mierne zužovali. Menšie ramenné pláty, v duchu neskorších nálezov, boli štyri, smerom von sa zmenšujúce.

K typu Kalkriese boli v rámci spojovacích článkov priradované hlavne súčasti kožených remienkov ako sú pracky, rôzne kovové upevnenia kožených remienkov a závesové montáže – žiadne kovové háčiky ani slučky zatiaľ neboli ku Kalkriese priradené. Tým môžeme predpokladať použitie väčšieho množstva remienkového spôsobu upínania na tejto ranej forme plátového panciera. Evidencia nálezov nám dokladá, že takto boli navzájom zväzované hrudné pláty, horná časť k pásovým obručiam a môžeme predpokladať, že i zadné pláty vzájomne.

Nie je teda prekvapením, že podobný spôsob volí i Bishop vo svojej špekulatívnej rekonštrukcii typu Kalkriese¹⁷⁹ - buď pásové obruče mali na každom konci dierky, cez ktoré sa prevliekala kožená šnúrka a zväzovali sa (čo by ale len viedlo k rýchlemu prerezaniu šnúrok ostrými hranami plátu, v dôsledku prudkého pohybu v boji), alebo boli na každom konci prinýtované kožené remienky (na jednej strane pracka a na druhej voľný koniec), ktoré

¹⁷⁷ BISHOP 2002, 25

¹⁷⁸ Bishop preferuje tuto možnosť nad inú

¹⁷⁹ BISHOP 2002, 27

stiahli obruče dohromady. Ako naznačuje nález z Vindonissy, druhá možnosť je viac pravdepodobnejšia. Bishop rovnako v tomto bode navrhuje dva podtypy Kalkriese A a B, pričom ranejšiemu Typu A pripisuje pracku na remienku a neskoršiemu Typu B pracku bez remienka napevno prinýtovanú k obruči¹⁸⁰.

7.3.2. Typ *Corbridge*

Tento typ segmentovej zbroje je najlepšie preskúmaným typom a to hlavne kvôli výborným nálezom z lokality Corbridge, ktoré dochovali celé časti a tiež niekoľko organických materiálov. Tento nález nám pomohol nie len pochopiť lorice segmentata, ale i naznačil akú vyžadovala údržbu.

Nálezy

Najväčším a najdôležitejším nálezom, ktorý dal nie len meno tomuto podtypu, ale pomohol najlepšie pochopiť celkový systém lamelového panciera, je objavenie pozostatkov zhruba dvanástich pancierov pri dedinke Corbridge v Anglicku, známe ako poklad z Corbridge, v roku 1964.

Úplne prvé nálezy nám pochádzajú z Carnunta z *Waffenmagazin* depozitu objavené počas výskumu von Grollera v roku 1899. Išlo o nálezy fragmentov rôzneho rozmeru z dolnej a hornej časti lamelového panciera.

Nasledoval hrudný plát z vykopávok v Bank of England v Londýne vedených Grahamom Websterom z roku 1936.

V Nemecku v Ribtissen z roku 1968 sa našiel hrudný plát a niekoľko komponentov z hornej i dolnej časti panciera.

Ďalšie nálezy typu *Corbridge* sa našli v Chichestru (horný ramenný plát), St. Albans či Longthorpe v Anglicku.

Rekonštrukcia (obr. 84-85)

Prvé rekonštrukcie začali už Webstrom po nájdení fragmentov z Bank of England (obr. 80), na ktorých sa sčasti podieľal i H. Russell Robinson. Neskôr sa i Robinson samostatne pokúšal o vytvorenie obrazu pôvodnej segmentovej zbroje, pričom zveľaďoval svoje mnohé odborné skúsenosti v oblasti zbroje, experimentálne pokusy a hlavne sa opieral v prvom rade o archeologické nálezy.

¹⁸⁰ BISHOP 2002, 27

Spoluprácou Robinsona s Peterom Connellym a Charlesom Danielsom prichádza na svet v sedemdesiatych rokoch rekonštrukcia, ktorá dokázala odstrániť problémy vyvstávajúce predchádzajúcimi pokusmi a stáva sa základom pochopenia lamelového panciera.

Horná časť pozostávala z dvoch častí – z ramennej a krčnej. Krčná časť sa skladala z predného hrudného, stredného krčného a troch zadných plátov. Ramennú časť spojenú s krčnou spodnými koženými remienkami tvorili štyri menšie ramenné pláty a veľký ramenný plát zložený z troch častí.

Hrudný plát (obr. 81) bol v oblasti krku vykrojený a okraj bol buď zrolovaný alebo vytočený smerom od tela. Na mnohých exemplároch vidno veľmi jemne miskovitý tvar. So stredným krčným plátom bol spojený laločnatým závesom, s druhým hrudným plátom sa spájal pomocou kožených remienkov s prackou. Uprostred mal zdobený nit, ktorý prichytával spodný remienkový systém spájajúci ramenné pláty. V spodnej časti v neskoršom vývojom stupni boli zasadené kovové pliešky, cez ktoré prechádzal háčik na najvyššej pásovej obruči a spájal dolnú a hornú časť panciera.

Stredný krčný plát (obr. 82) mal vnútorný okraj vyrolovaný. Na vonkajšom okraji uprostred sa nachádzal nit spájajúci spodným koženým remienkom ramenné pláty s krčnou oblasťou. V prednej a zadnej časti sa spájal laločnatým závesom s hrudným a vrchným zadným plátom.

Tri zadné pláty sa vertikálne spájali pomocou dvoch radov spodných remienkov, zaistených nitom na každom pláte. Spodné dva pláty mali rovnaký pravouhlý tvar. Horný plát, ktorý sa napájal na stredný krčný laločnatým závesom, mal nepravidelný tvar, okraj pri krku vyrolovaný. Uprostred spodného okraja horného plátu, medzi dvoma radami remienkov, bol ozdobný nit spájajúci spodný upínací systém s ramennými plátmi.

Hlavný ramenný plát (obr. 83) sa skladal z troch častí, navzájom spojených dvoma laločnatými závesmi. Z tých troch plátov, na prednom a zadnom bol pod závesom ozdobný nit držiaci spodný upínací systém. Menšie ramenné pláty, z ktorých boli dva väčšie a dva menšie, pozostávali z jedného dielu, ktorý niesol tri kožené remienky, pripevnené jedným nitom k vnútornému okraju. Kožené remienky paprskovito spájali všetky komponenty hodnej časti panciera – ramenné pláty s hrudným, stredným krčným a horným zadným dielom.

Pásové obruče pozostávali zo siedmych až ôsmych pásov na každej strane trupu. Spojovacie háčky boli umiestnené tak, aby ľavá strana prekrývala pravú. Všetky pásy boli rovnakej výšky 55mm, okrem vrchného pásu, ktorý bol tvarovaný, tak aby neprekážal v podpaží (zúžený na 40-45mm a hrana je vytočená).¹⁸¹ Vrchných päť alebo šesť obručí

¹⁸¹ BISHOP 2002, 31

obsahovalo háčky a slučky zo zliatiny medi, posledné dva boli bez spojovacích častí a voľne viseli na spodných kožených remienkoch, aby poskytovali väčšiu možnosť pohybu. Predpokladá sa, že sa cez ne nosil cingulum. Na hornom páse v prednej a zadnej časti sa nachádzali spojovacie články, ktoré spájali horný a dolný diel panciera, pričom horná vždy prekrývala spodnú a u jednotlivých podtypov boli rôzne.

Podtypy

Lorica segmentata typu *Corbridge* sa ďalej delí na tri vývojové podtypy – Typ A (obr. 84), Typ B a Typ C (obr. 85).

Typ A, ktorý nadväzoval chronologicky na typ *Kalkriese*, využíva ešte spôsob upínania horného a dolného dielu panciera pomocou koženého remienka. Remienok na závesovej úchytky sa pripevňoval k závesovej pracke na najvrchnejšom pásovom pláte. Na zadnom pláte je spôsob iný – vnútorný dvojité rad remienkov, ktoré spájali tri časti zadného dielu, sa predlžoval a ich voľný koniec sa zapínal na dvojicu vnútorných praciek, pevne znitovaných na najvrchnejšej pásovej obruči.

Typ B, ktorý sa zdá, že bol užívaný zhruba v rovnaký čas ako Typ A, vykazuje malý vývin v upevňovaní horného a dolného dielu. Pravdepodobne kvôli nie veľmi dobrým výsledkom, nahradili systém remienkov a praciek háčiky a otvory. Na spodnej strane hrudného plátu nahradil remienok obdĺžny pliešok napevno prichytený k plátu dvoma nitmi, ktorý prečnieval cez okraj a v tomto vyčnievajúcim zaoblenom priestore bol vyrazený polmesiacovitý otvor. Cez tento otvor bol prevlečený háčik, ktorý sa upevňoval obdobným spôsobom (obdĺžnikovitý pliešok pripevnený dvoma nitmi) na najvrchnejšom pásovom pláte.

Na zadnej strane bol zvolený rovnaký spôsob len s malou alternatívou. Spodná časť zadného trojdiela obsahovala dva takého pliešky obdĺžneho tvaru, hore vodorovné a dole zaoblené. Boli pripevnené dvoma nitmi a v zaoblenej časti bol cez pliešok i železný plát vyrazený okrúhly otvor, cez ktorý sa prevliekal háčik, pripevnený k pásovej obruči rovnakým spôsobom ako vpredu.

Typ C sa len nepatrne líši od Typu B. Pliešky na spodnom zadnom diele mali rovnaký tvar a spôsob ako na hrudnom pláte. Oba pliešky prečnievali cez okraj oblúkovitým koncom, v ktorom bola vyrazená diera a cez ňu prevlečený háčik.

Vzhľadom na to, že sa jednotlivé podtypy typu *Corbridge* používali v takmer rovnaký časový horizont, zmeny, ktoré je možné u nich pozorovať, môžu byť rovnako i rozdiely vytvorené prácou rôznych zbrojmajstrov¹⁸², čo vidno hlavne u Typov B a C.

¹⁸² BISHOP 2002, 36

7.3.3. Typ *Newstead*

I keď nález lamelového panciera z lokality *Newstead* v Anglicku bol známy už od roku 1905 vďaka Jamesovi Curlemu¹⁸³, k jeho kompletnej rekonštrukcii sa dostalo až po náleze a štúdiu vojenského depotu z *Corbridge* z roku 1964 a to H. Russell Robinsonom (obr. 86). Pred ním sa o rekonštrukciu pokúsilo niekoľko bádateľov, ale skôr než o konkrétne nálezy sa opierali o ikonografické materiály, a to hlavne o *Trajánov stĺp*. Do tej doby sa všeobecne predpokladalo, že existoval len jeden typ lamelového panciera, a preto sa rekonštruoval na základe všetkých nálezov dovtedy známych, odhliadnuc od jemných rozdielov, ktoré vykazovali.

Až Robinson prvýkrát ponúkol rekonštrukciu tohto typu, potom čo sa venoval výskumu na náleze súboru z *Corbridge*, kde sa mu podarilo rozlíšiť až tri podtypy lamelového panciera. Typ *Newstead* sa radí chronologicky za typy *Kalkriese* a *Corbridge*. Podľa datácie nálezov, ktoré sa objavili v priebehu 20. storočia je možné určiť užívanie tohto typu panciera zhruba od pol. 2.stor. až do pol. 3.stor., ale malé fragmenty nálezov môžu posunúť zadnú hranicu až do raného 4.stor.¹⁸⁴

Nálezy

Fragmenty z lamelového panciera z *Newstead* sa našli v *Jame I (Pit I)*, pôvodnej studni v budove *principie*. Zachovali sa pravý hrudný plát, pravý zadný plát, pravý stredný krčný plát a fragmenty z dvoch väčších i z dvoch menších ramenných plátov. Nezachoval sa hlavný ramenný plát. Okrem týchto fragmentov sa zachovali aj časti pásových obručí.

Hrudný plát (obr. 87) je silne poškodený – ide konkrétne o štyri fragmenty, ktoré sa podarilo identifikovať ako jeho súčasť, nezachoval sa však v celku. Je zhruba 180mm široký a hrubý 1,5mm.¹⁸⁵ Na vnútornom zvislom okraji je uprostred malý obdĺžny otvor (6x16mm¹⁸⁶), ohraničený plieškom(27x35mm¹⁸⁷) z medenej zliatiny, ktorý je upevnený na mieste pomocou štyroch nitov a zahýna sa cez otvor smerom dnu. V hornej pravej polovici plátu, kde sa nachádzal otvor pre krk, je okraj zahnutý smerom von, mierne ohnutý a zúžený na 1,1mm. Na vnútornom okraji v hornom rohu je malý okrúhly otvor, ktorý, rovnako ako dva otvory na druhej silne poškodenej strane plátu, je predmetom rôznych pokusov o rekonštrukciu.

¹⁸³ BISHOP 2002, 103; CURLE 1911; Nález bol publikovaný až v roku 1911

¹⁸⁴ THOMAS 2003, 80:FVIII,5; 89:GIV,2

¹⁸⁵ BISHOP 1999, 28

¹⁸⁶ BISHOP 1999, 28

¹⁸⁷ BISHOP 1999, 28

Zadný plát (obr. 88) je mierne prehnutý. Jeho výška dosahuje 225mm a hrúbka 1,6mm; šírka sa predpokladá, keďže sa nezachovala celá, cca 175mm.¹⁸⁸ Časť lemujúca krk je zahnutá smerom von a v rohu je malý okrúhly otvor. Vnútorý zvislý okraj je nerovný, opatrený dvoma podlhovastými otvormi (horný 7x18mm; dolný 7x16mm¹⁸⁹) orámovanými medenými plieškami (rozmer horného pliešku 28x39mm¹⁹⁰). V spodnej časti sú dva medené pliešky – hore zaoblené a prinitované, dole rovné a zahnuté cez spodný okraj. Oba sú 65mm vysoké a ich šírka sa pohybuje medzi 29 a 31mm.¹⁹¹ V dolnej časti majú oválny otvor, ktorý prechádza i železom plátu.

Stredný krčný plát (obr. 89) je dobre identifikovateľný svojím výrazným vykrojením krčného otvoru, opäť zahnutý smerom von. Strana naproti krčného otvoru je rovná. Oba konce, ktoré sa spájali s hrudným a zadným plátom, sa nedochovali. Na tomto pláte sú prítomné dva nity, pričom sa pod jedným z nich ešte zachovala kožená vložka. Je pravdepodobné, že jeden z nich bol výsledkom opravy. Plát je hrubý 1,7mm, široký 80mm na najužšom mieste a z dĺžky sa zachovalo 130mm¹⁹².

Ramenné pláty sa opäť dochovali len fragmentárne. Bolo možné zrekonštruovať časť dvoch menších a dvoch väčších ramenných plátov¹⁹³. Sú ľahko rozpoznateľné podľa vnútorných nitov na spodnej vnútornej strane plátu. Ich okraje sú rovnako hrubo opracované ako pri hrudnom a zadnom pláte. Dĺžka najväčšieho plátu, u ktorého sa zachovalo najviac materiálu, je cca 440mm, šírka cca 75mm¹⁹⁴.

Nálezy z tábora Zugmantlu v Nemecku zo spáleného depozitu pri *praetoriu* pochádzajú z roku 1906¹⁹⁵. Okrem nálezu časti zadného plátu (obr. 90), na ktorom vidno zahnutú časť okolo krku, šesťuholnú medenú plôšku na vnútornom okraji a diskovitý nit, sa našla séria pásových obručí. Ide o sériu navzájom sa prekrývajúcich plátov, z ktorých je jeden viditeľne väčší než ostatné (110mm výška) a ktorý Robinson použil pri rekonštrukcii Newstead typu.

Z tábora Eining na Weinbergu v Nemecku pochádza nález, ktorý bol vykopaný v priebehu rokom 1917-18 a krátko nato i publikovaný¹⁹⁶. Jedná sa o zadný plát (obr. 91), stredný krčný plát a menšie ramenné pláty.

¹⁸⁸ BISHOP 1999, 28

¹⁸⁹ BISHOP 1999, 28

¹⁹⁰ BISHOP 1999, 28

¹⁹¹ BISHOP 1999, 28

¹⁹² BISHOP 1999, 31

¹⁹³ BISHOP 2002, 51

¹⁹⁴ BISHOP 1999, 31

¹⁹⁵ BISHOP 2002, 103

¹⁹⁶ BISHOP 1999, 36

Nálezy typu Newstead z lokality Carnuntum pochádzajú z výskumu Maximiliana von Groller-Mildensee z roku 1899. Objav vojenského skladu v jednej z budov v opevnení skrýval nie len časti typu Corbridge, ale i časti typu Newstead, ktoré však až do objavu fragmentu z Carlisle z roku 1989 nebolo možné správne identifikovať, preto tieto nové skutočnosti figurujú v novších rekonštrukciách, pričom Robinsonovi ešte neboli známe. Jedná sa o nálezy niekoľkých ramenných závesov, kovových krúžkov z pásových obručí a jeden zdobený nit.

V Carlisle (obr. 90) sa našiel nález typu Newstead z kontextu 4. storočia. Ide o fragment zadného plátu so zachovaným horným obdĺžnym otvorom lemovaným plieškom z medenej zliatiny so štyrmi nitmi, horná zaoblená časť dolného spojovacieho pliešku a polovica ramenného závesu so štyrmi nitmi.¹⁹⁷

Rekonštrukcia

Ako už bolo zmieňované vyššie, prvú rekonštrukciu typu Newstead na základe archeologického materiálu uskutočnil H. Russell Robinson. K dispozícii mal materiál z Newsteadu, Zugmantlu, Carnunta či Caerleonu v južnom Walesi. Newstead typ chápal ako zjednodušenú formu typu Corbridge a tak k nej i pristupoval pri svojej rekonštrukcii.

Keďže mu chýbal dôkaz pántového závesu, vychádzal z predpokladu, že stredný krčný plát je vpredu prekrytý hrudným a vzadu zadným plátom a napevno prinitovaný, aby tvoril jednu pevnú jednotku.

Hlavný ramenný plát, ktorý sa nedochoval a ktorý mal prekryvať spoj medzi krčnou a ramennou časťou, v duchu zjednodušenia navrhoval ako jednodielny. U predchádzajúceho vývojového typu sa tento chránič skladal z troch častí navzájom spojených pántovým závesom.

Hrudný plát už nebol zväzovaný koženými remienkami a prackami ako to bolo pri Corbridge type, ale nahradili ho jednoduché obdĺžne otvory s kovovou výstužou. Hrudný a zadný plát sa u Newstead zapínali rovnakým spôsobom. Vzhľadom na to, že mal k dispozícii len pravú stranu hornej časti panciera, predpokladal, že druhá strana obsahuje na rovnakom mieste kovový tubus zhodnej veľkosti ako obdĺžnikovitý otvor na hrudnom či zadnom pláte. Tento tubus sa prevliekol cez otvor a zaistil akýmsi kolíkom, ktorý sa ešte upevňoval háčkom alebo šnúrkou v malom okrúhlym otvore v hornom rohu plátu.

U rekonštrukcii zapínania na pásových obručiach sa Robinson opiera o nález bronzovej pásky, ktorá sa našla spolu s pancierom v Newsteade. Táto páska tvorila slučku, ktorej konce sa prevliekli cez otvor na okraji plátu a na vnútornej strane sa oba jej konce ohli smerom von.

¹⁹⁷ BISHOP 2002, 51

Bol si vedomý nálezov z Carnunta a Caerleonu, kde sa našli kovové krúžky, ale zatiaľ ich nespája s typom Newstead.

Posledným dôležitým znakom, ktorý Robinson k typu Newstead priraduje je spojenie dvoch dolných pásových obručí, ktoré na sebe zvyčajne už nenesú spájajúce doplnky ako krúžky, slučky či háčiky, a vytvorenie jedného širokého pásu, cez ktorý sa pohodlne dal nosiť vojenský opasok¹⁹⁸. K tomuto záveru pravdepodobne dospel, ako sám naznačuje, poukázaním na nález z nemeckého Zugmantlu.

I keď Robinsonova rekonštrukcia bola na svoju dobu viac než dostačujúca, po jeho smrti v roku 1978 sa objavili ďalšie skutočnosti, ktoré si žiadali nový náhľad na tento typ panciera.

V roku 1987 Andrew Poulter prišiel s novou verziou. Nebol úplne spokojný s Robinsonovým spôsobom upínania hrudného a zadného plátu a navrhol metódu spojenia pomocou koženého remienka a pracky¹⁹⁹ (obr. 92). Tiež sa pokúsil o nový výklad malých dierok v hornom rohu na prednom a zadnom pláte a preferoval možnosť, že otvor pre krk bol lemovaný medeným prúžkom²⁰⁰. Na záver ešte pozmenil datáciu z doby Trajánovej do Antoninovskej.

O ďalšiu dekádu neskôr prichádza Mike C. Bishop s novou variantou rekonštrukcie a poukazuje na hlavné problémy Robinsonovej verzie.

Prvé, čo predkladá je, ako to bolo u Poultera, spôsob upínania predného a zadného plátu, čo v konečnom dôsledku bude stále predmetom špekulácií, než sa nájde dostačujúci dôkaz, ktorý navždy určí vzhlad typu Newstead. Bishop sa odkazuje na nález z lokality tábora Zugmantel. Je to fragment zadného plátu, kde sa dochoval mnohouhlý pliešok pripevnený nitmi a obsahujúci malý otvor. Podobá sa zadnému dielu z lokalít Newstead Eining či Carlisle a Bishop predpokladá, že je to druhá polovica tvoriaca zadný diel lamelového panciera, ktorej nález nám tak dlho chýbal. Predpokladá, že otvor v medenom pliešku bol určený na akýsi typ otáčavého kolíčka, pričom jeho existenciu je možné hojne doložiť archeologickými nálezmi²⁰¹.

Druhým veľkým rozdielom je rozchod v upínaní pásových obručí. Robinson, ako sa už spomínalo vyššie, vychádza z nálezu tubulárneho pliešku z Newsteadu a aplikuje ho na pásové obruče ako typ upínania. Bishop spochybňuje efektívnosť takéhoto predmetu pre tento účel. Pripomína nálezy z Carnunta (obr. 93), Iži (obr. 94) a mnohých iných lokalít²⁰², kde boli objavené nálezy odliatych krúžkov či prstencov a ktoré zastávajú oveľa väčšiu skupinu než je

¹⁹⁸ ROBINSON 1975, 180-181

¹⁹⁹ BISHOP 2002, 6; Čím sa vracia k ranej Robinsonovej rekonštrukcii

²⁰⁰ BISHOP 1999, 35

²⁰¹ BISHOP 1999, 35

²⁰² BISHOP 2002, 58

tomu u Robinsonovho pliešku, ktorý pokladá skôr za druh rýchlej opravy než čokoľvek iné. Ako veľmi častý druh nález, Bishop jasne zastáva názor, že práve tieto odliatky boli používané ako systém upevňovania pásových obručí.

Na záver spochybňuje Robinsonov návrh pevného spoja krčných plátov – hrudného, stredného krčného a zadného dielu. Keďže Robinson vychádzal z nálezov z Newstead, ktoré boli práve v oblasti spojov veľmi poškodené a z iných lokalít dovedy nepochádzali žiadne dôkazy spojov v tejto časti zbroje, je len prirodzené, že vytvoril v trende zjednodušenia, ktoré pri skúmaní zbroje predpokladal, túto verziu pevného spoja týchto plátov nitovým spôsobom. Po náleze v Carlisle (obr. 90), kde sa na fragmente zadného plátu našiel zachovaný závesný pánt, Bishop jednoznačne zavrhol Robinsonovu verziu a prišiel s novou a to takou, kde predný, stredný krčný a zadný diel spájali navzájom tento typ pántového spoju a vyriekol tiež predpoklad, že sa rovnako spájali i hlavný ramenný plát a tým pádom nepozostával z jedného kusu ako navrhoval Robinson, ale z troch navzájom spojených plátov.

7.3.4. Typ Alba Iulia

Tento typ segmentového panciera ako jediný nevychádza z konkrétneho archeologického nález, ale ide len o predpoklad jeho existencie na základe reliéfneho zobrazenia z vojenskej základne Alba Iulia v Rumunsku (obr. 94). Do dnešnej doby nie sú známe žiadne konkrétne archeologické nálezy, ktoré sú priamo prisudzované k typu Alba Iulia, ale Bishop sa domnieva, že jeho komponenty mohli byť už objavené, i keď nie identifikované ako súčasť tohto segmentového typu panciera.

Jeho existencia je však otázna a rekonštrukcie vysoko špekulatívne, keďže treba na ikonografické zobrazenia nahliadať kriticky a s opatrnosťou. Na strane druhej, ide o originálny nález, jediný svojho druhu, ktorý upútal pozornosť popredných bádateľov a tým pádom je potrebná aspoň okrajová zmienka.

Nález

Na reliéfe je patrné, že hornú časť panciera tvoril šupinový pancier, opatrený hrudnými doštičkami, pričom ramenné chrániče chýbajú. Pás zväzovali štyri široké obruče, ktorých upínanie nie je na vyobrazení vidieť. Pod pancierom vidieť tuniku siahajúcu po kolená a na pravej paži má vojak lamelový chránič.

Je datovaný do obdobia neskorého 2. storočia alebo raného 3. storočia²⁰³ a nepredpokladá sa, že išlo o náhrobný kameň.

²⁰³ BISHOP 2002, 12-13

Rekonštrukcia

Bishop sa vo svojej publikácii²⁰⁴ pokúša o vierohodnú rekonštrukciu tohto sporného typu. Pre hornú časť volí typ polo-rigidných šupín, ktoré sa začínajú objavovať v priebehu 2. storočia. Keďže z reliéfu nie je patrné, či boli použité menšie alebo väčšie šupiny, zamýšľa sa nad oboma variantmi, pričom menších šupín by bolo potreba približne sedemkrát viac než väčších.

Použitie hrudných doštičiek na rádoých vojenských pancieroch nebolo vylúčené. Bishop ponúka možnosť, vezmúc na vedomie analógiu s loricou segmentata, použitia zároveň i zadných doštičiek (zadného plátu), čo by pomohlo rozšíriť krčný otvor pri obliekaní a vyzliekaní panciera, celkovo skôr menej flexibilného.

Štyri pásové obruče ako zobrazuje reliéf príde Bishopovi nepravdepodobné a prikláňa sa k počtu minimálne šiestich plátov. V súvislosti s týmto dáva do povedomia nález širokého pásového plátu z Zugmantlu.

Najväčším problémom je spôsob upevnenia hornej časti panciera k dolnej. Pevný spoj neprichádzal v úvahu a skôr navrhuje možnosť spodného systému remienkov a praciek ako je možné vidieť u typu *Corbridge A* na vrchnom pásovom pláte, kde sú na vnútornej strane dve pracky. Ako spodný podklad ponúka kožu alebo pevnejšiu tkaninu.

²⁰⁴ BISHOP 2002, 62-66

7.4. Spojovacie články

Spojovacie články na segmentovom pancieri zohrávali niekoľko dôležitých funkcií.

V prvom rade boli tak neoddeliteľnou súčasťou panciera, že bez nich by *lorica segmentata* nemohla držať pohromade. A zároveň, ako sa už spomínalo vyššie, predstavovali dôležitú zložku v procese konzervovania v pôde.

Rôznym spôsobom zastávali i úlohu dekoratívnu, keďže pláty žiadnu dekoráciu na sebe neniesli. Nálezy nám poskytli dosť dôkazov ornamentálnych tvarov u závesov, závesových dielov, ozdobných nitových diskov a ďalších. Dekoratívne prvky je možné pozorovať už u typu Kalkriese a sú stále evidentné na type Newstead o tristo rokov neskôr. Výborným príkladom dekoratívneho tvaru sú sub-laločnaté a neskôr laločnaté závesy či vrúbkovaný okraj na článkoch typu Kalkriese, ktorý mizne spolu s Corbridge typmi. Okrem toho sa objavujú iné prvky ako rytie, kružnice či tepanie na článkoch.²⁰⁵

Iný typ dekorácie poskytovala farebnosť kovov použitých na segmentovom pancieri. Sivosť plátov v kontraste so zlatistou farbou bronzu a červenkastou farbou meďi z rôznych zliatin použitých na články. Našli sa i stopy pocínovania a postriebrenia, ale tieto nálezy sú len zriedkavé.²⁰⁶

Existuje niekoľko druhov spojovacích článkov, z ktorých každý mal svoju funkciu v rámci plátového panciera. Odlišnosti vo vnútri každej skupiny mohli znamenať len rozdiely v lokálnej výrobe.

7.4.1. Druhy spojovacích článkov a ich variácie²⁰⁷

Závesový diel s prackou

Dvojdielny spoj, kde jeden diel bol napevno prinitovaný k plátu a k nemu bola závesom pripojená pracka. Medzi najrozšírenejšie tvary pevného dielu patrila obyčajný hranatý koniec, ktorý vyzerá byť typický pre oblasti okolo Rýna a v Británii²⁰⁸. Občasné nálezy odkryjú i iné, zriedkavejšie tvary zakončení – zaoblený, ľaliovitý (Carnuntum), laločnatý (typický pre okolie Dunaja), zúbkovaný (typ Kalkriese), dvoj-laločný (typ Kalkriese), vykrojený, dvoj-závesový a troj-nitový.

²⁰⁵ BISHOP 2002, 77–78

²⁰⁶ BISHOP 2002, 78

²⁰⁷ THOMAS 2003, 6–117; BISHOP 1987, 109–139

²⁰⁸ BISHOP 1987, 120

Závesový diel na remienok

Dvojdielny spoj, kde jeden diel bol napevno prinitovaný k plátu a k nemu bol závesom pripojený druhý diel, na ktorý sa pripájal nitom kožený remienok. Zakončenia majú podobné tvary ako u predchádzajúcej skupiny – štvorcový (najrozšírenejší), zaoblený, ľaliovitý (Carnuntum), zúbkovaný (typ Kalkriese?), trojuholníkovitý. Pozorovať striedanie použitia jedného alebo dvoch nitov na upevnenie k plátu a remienku.

Závesové dielce

Jedná sa o časti závesov zachovaných len spolovice. Vyskytujú sa v tvaroch štvorcových, zaoblených, ľaliovitých (Carnuntum), zúbkovaných a s koncom zrezaným do špičky (oba rané cisárstvo). Nity sa objavujú dva alebo jeden, poprípade tri vedľa seba sediace.

Pracky bez závesu

Pracka pripevnená k spojovaciemu článku. Ten mohol mať koniec štvorcovitý, laločnatý či zužujúci sa (ranejšie typy). Opatrený býval nitom jedným, dvoma nad sebou položenými (vyskytujú sa i v kontexte ranejšej vývojovej fáze, Kalkriese) alebo štyrmi v každom rohu. Najviac sa vyskytovali štvorcové s jedným nitom. Ďalšiu početnejšiu skupinu tvorili štvorcové s dvoma nad sebou položenými a s dvoma vedľa seba položenými nitmi (výskyt 2.pol.1.stor.).

Ramenné závesy

Dva diely napevno prinitované k plátom, navzájom spojené závesom, používané v hornej ramennej časti segmentového panciera. Najranejšie, patriace k skupine Kalkriese mali sublaločnatý tvar a boli opatrené tromi alebo štyrmi nitmi. Neskôr sa objavujú laločnaté, známe z typu Corbridge. Laločnaté závesy sa objavujú v dvoch formách – s vyrazeným stredovým trojuholníkom sa začína objavovať od štvrtej dekády, pričom najviac nálezov sa datuje práve na polovicu 1.stor., i keď jeden nález z Corbridge sa našiel v kontexte 1.pol. 2.stor.; u plne laločnatého závesu je dátacia obdobná, väčšina pochádza z 1.stor., ale iné nálezy siahajú až do pol. 2.stor. Objavujú sa i tvary s tromi lalôčkami hore a štvorcovou dolnou časťou (2.pol.1.stor.–1.pol.2.stor.) či jednoduché hranaté závesy. Nakoniec zostáva ešte malá skupina Newstead s ostro zakončenými volútkami a trojuholníkovitým výsekom (pol. 2.stor. – kon. 3.stor.).

Vertikálne spojovacie články

Tieto pliešky spájali hornú a dolnú časť segmentového panciera. Našli sa štyri základné tvary – spodný háčik s dvomi nitmi, spodný háčik s jedným nitom, vrchný článok typ Corbridge a vrchný článok typ Newstead.

Viazanie pásových obručí – slučky

Podlhovasté pliešky so slučkou na konci, ktoré boli umiestnené na okrajoch pásových obručí typu Corbridge a určené k zviazaniu obručí dohromady. Vyskytujú sa minimálne štyri určiteľné tvary – rovný obdĺžny, zužujúci sa na vonkajšom konci, zužujúci sa na vnútornom konci (pri slučke) a zužujúci sa uprostred (tvar fľaše). Prvé dva tvary sa vyskytujú v pomerne hojnom počte.

Viazanie pásových obručí – krúžky

Odliate krúžky priradené k typu Newstead, určené na zväzovanie pásových obručí dohromady. Vyskytuje sa tvar kruhovitý s krátkou nôžkou, kruhovitý tvar s dlhou nôžkou, „D“ tvar s krátkym výstupkom, pretiahly tvar „D“ tvoriaci skôr tvar obráteného „U“ s krátkym výčnelkom.

Dekoratívne hlavice nitov

Zatiaľ známe dva typy – kvetový motív (rozeta) alebo článkovaný vzor okolo centrálného nitu.

8. Spodný odev a ďalšie súčasti a typy hrudnej ochrany

8.1. Spodný odev (gr. *thoracomachus*, lat. *subarmalis*)

Existujú antické referencie, ktoré nám podávajú isté informácie o tomto kuse odevu, ale archeologické dôkazy pravdaže chýbajú. Spodný odev bol súčasťou každého panciera. Nosil sa na tunike a pod zbrojou. Zabezpečoval pohodlnosť, zabraňoval zadieraniu panciera do tela vojaka alebo ničeniu tuniky a celkovo zmierňuje váhu panciera. Zároveň pôsobil ako dodatočný stupeň ochrany. Pomáhal tmiť nárazy úderov, ak zbraň presekla pancier, spodný odev druhotne chránil telo.

Gréci podľa všetkého spodný odev pod pancier nepoužívali, na všetkých vyobrazeniach vidno pod zbrojou len riasenú tuniku. Naopak v stredoveku bol známy spodný odev rôznych typov. Jediný autentický rímsky záznam, ktorý je k dispozícii a ktorého autor zostáva anonymný, *De Rebus Bellicis*, pochádza pravdepodobne zo 4. stor.²⁰⁹ a ako jediný jasne zmieňuje spodný odev *thoracomachus*. Jeho autor naznačoval, že tento spodný odev, v dobe jeho záznamu, bol už známy Rimanom. V životopise Septimia Severa sa zas zmieňuje *subarmalis*²¹⁰, teda niečo, čo sa nosilo pod zbrojou. *Subarmalis* je tiež zmienená v zozname odevov na drevenej doštičke z Vindolandy²¹¹.

Spodný odev bol pravdepodobne z rôznych organických materiálov – plsti, plátna/ľanu, kože, vlny či hodvábu. Často sa vypchával, aby lepšie pohlcovoval údery a viac chránil telo pred ostrými kovovými hranami pancierov a zbraňami nepriateľov. Caesar sa zmieňuje o rôznych materiáloch ochranného odevu²¹² a i keď sa presne nepomenúva ako spodný odev, veľmi silno ho pripomína. Plstené, plátenné či vlnené mohli byť veľmi nepohodlné ak nasiakli vodou²¹³ a trvalo dlho než vyschli, ale v chladnom podnebí museli byť nenahraditeľné. Kožené spodné odevy boli výborné ako silná druhá ochranná vrstva pod pancierom a mohli ho chrániť pred dažďom a vlhkom, ak sa nosili na ňom – na strane druhej koža bola ťažšia ako iné materiály a tým zvyšovala celkovú hmotnosť zbroje. Delikátnejšie materiály mohli byť súčasťou reprezentatívnych zbrojí, nevhodných pre boj.

Najčastejšie je vidno spodný odev, ktorého súčasťou sú *pteryges*. Boli to dlhé pásy z navrstveného plátna alebo kože a niekedy boli opatrené kovovými plieškami alebo inými

²⁰⁹ BISHOP 1995, 1

²¹⁰ SHA, Severus, 6.11

²¹¹ SUMNER 2009, 173

²¹² CAESAR BC, III. 44; „odevy z plsti, vypchávok či kože“

²¹³ SUMNER 2009, 171; V *De Rebus Bellicis* sa autor zmieňuje o akomsi sekundárnom spodnom odevu z líbyjskej kože, ktorý sa obliekal na prvý, pravdepodobne vlnený, a ktorý mal zabrániť zvlhnutiu.

dekoratívnymi elementmi.²¹⁴ Poskytovali ochranu dole stehnám a slabinám a hore vrchnej časti paží. Spravidla boli súčasťou spodného odevu, noseného pod pancierom, výnimkou je kovový muskulatúrny pancier, kde sa horné *pteryges* upevňovali priamo ku kyrysu. *Pteryges* sa objavovali v jednej vrstve ale tiež v dvoch či troch radoch. Čím viac vrstiev, tým lepšia ochrana.

Existuje niekoľko sochárskych vyobrazení z rímskeho sveta, ktoré by sa dali identifikovať ako takýto spodný odev. Snáď najznámejším prirovnáním je náhrobok Severia Accepta z légie VIII. *Augusta* (obr. 97), pochádzajúci z 3. stor. Vyobrazený ochranný odev nie je zhodný zo žiadnym zo známych typov zbroje, celý je zložený z vertikálnych a horizontálnych pásov. Pásky na rukávoch a v dolnej časti odevu by sa dali pokladať za *pteryges*. Viacerí bádatelia sa zhodujú v tom, že mohlo ísť práve to *subarmalis* či *thoracomachus*.

Podobné vyobrazenie pochádza rovnako z 3. stor. z Británie z High Rochestru (obr. 98), kde je zachovaný reliéf a nápis pri Hadriánovom vale znázorňujúci boha Marta a Herkula. Mars má oblečený obdobný typ ochranného odevu ako je vidno na Severiovi Acceptovi.²¹⁵

Rovnako za úvahu stoja cisárske sochy Hadriána (rané 2. stor., Louvre, Francúzsko, obr. 99) a Antonina Pia (2. stor, Palazzo Altemps, Rím, obr. 100), ktoré rovnakým spôsobom zachytávajú typ ochranného odevu preveseného cez kmeň malého stromu pri svojich nohách. Ide o odev s *pteryges*, nie sú na ňom viditeľné žiadne kovové súčasti a spôsob, akým sa odev ohýba cez kmeň naznačuje, že muselo ísť o mäkký materiál. To viacerých viedlo k domnienke, že sa jedná práve o spodný odev *subarmalis* s našitými *pteryges*. To, že v prípade sochy Antonina Pia je pri ňom znázornená helma snáď svedčí o tom, že takýto odev bol svojím spôsobom vnímaný ako plnohodnotný typ hrudnej ochrany.

Často býva predmetom diskusií možnosť používania tohto ochranného odevu nie len pod zbroj ale i ako ochrana pri špatnom počasí na nej. Jedným zo zástancom tejto teórie je Robinson²¹⁶. Rozhodne by to sčasti chránilo kovové panciere pred koróziou.

Bishop²¹⁷ v prípade *loricy segmentata* tvrdí, že použitie takéhoto spodného odevu muselo byť nevyhnutné, nie len ako zlepšenie ochrany a tlmenie úderov, ale i preto, aby samotná zbroj lepšie „sadla“ na vojaka. Ak by totiž nemal vojak spodný ochranný odev so spevnenými (vypchatými) ramenami, hrudné a zadné pláty by na seba špatne dosadali, navzájom by sa prekrývali a spôsobovalo by to medzery v pancieri.

²¹⁴ SUMNER 2009, 170

²¹⁵ SUMNER 2009, 172-173

²¹⁶ ROBISNOSN 1975, 169

²¹⁷ BISHOP 1995, 1-3

8.2. *Apron*

Apron bol súčasťou opaska a je chápaný ako dodatočná ochrana spodnej časti trupu a slabín. Podľa ikonografických vyobrazení sa objavil až v 1. stor., postupne sa vyvinul z prečnievajúcej časti opasku do mnohých oddelených kožených remienkov opatrených kovovými cvočkami s dekoratívnym závesným zakončením. Toto zakončenie bolo dvojakého typu – slzovité a mesiačkovité, pričom existoval aj tretí typ a to tvar brečtanového listu, ktorý bol ale menej obľúbený.²¹⁸

Počet remienkov nebol jednotný, mohol sa pohybovať medzi jedným až ôsmimi remienkami a počet cvočkov na každom mohol dosahovať až k šestnástim.²¹⁹ Okrem cvočkov sa na *aprone* nachádzali väčšie obdĺžne pláty v hornej časti a menšie obdĺžne pliešky nad každým spodným okrajom z ktorého videlo zdobené ukončenie.

Rozdiel medzi auxiliárnym a legionárnym *apron* nie je patrný. Počet remienkov nenaznačuje výšku hodnosti dotyčného vojaka²²⁰. Na konci 1. stor. sa dĺžka *apronu* skrátila a jeho používanie sa dá vysledovať až do 3. stor., kedy vymizol z vyobrazení.

O jeho výzore, existencii a vývine nás informujú rôzne vyobrazenia. Náhrobok Musia z Mohuče (obr. 67) zobrazuje koniec opaska rozdelený na štyri remienky, z ktorých jeden slúži ako upevnenie k pracke. Na každom remienku na konci vidí ozdobné ukončenie. Na náhrobku Firma (obr. 68) vidno samostatne z opasku visiaci *apron* so šiestimi ocvočkovanými remienkami. Crispovi (obr. 66) visia z opasku štyri remienky s cvočkami a so špicatým zakončením. *Apron* Castricia Victora (obr. 65) je bohato zdobený, okrem cvočkov má na konci kruhovitú dekoratívnu závesku.

Tieto vyobrazenia je možné doplniť hojnými nálezmi kovových súčastí *apronu*. V Rýne pri Mohuči boli objavené veľmi zachované exempláre remienkov s cvočkami a závesmi. Ozdobné cvočky z *apronu* sa našli v Caerleone (Anglicko) a Hofheime (Nemecko) a jednoduché cvočky v Rheingönheime (Nemecko). Zdobený obdĺžny pliešok bol objavený Aznalcazare (Španielsko) či v Tekije (Srbsko), kde bol tiež nájdený koncový závesný medailónik.²²¹

Jeho primárna funkcia, ako sa už spomínalo, bola ochranná, ale vďaka rekonštrukciám, ktoré preukázali, že *apron* mohol byť viac na obtiaž než na úžitok a samotná jeho ochrana bola minimálna, niektorí bádatelia veria, že *apron* mal skôr funkciu psychologickú. Pri pohybe vyludzoval cinkavý zvuk, ktorý mohol pri pochode celej armády predstavovať

²¹⁸ SUMNER 1997, 65

²¹⁹ BISHOP – COULSTON 2006, 109

²²⁰ SUMNER 1997, 65

²²¹ BISHOP – COULSTON 2006, 109-110, Fig. 63

kakofóniu cinkavého hluku, akúsi predstavu zastrašenia nepriateľa a tým pádom určité psychické bezpečie pre vojakov.²²²

8.3. Ďalšie typy hrudnej ochrany

Keďže táto práca sa snaží pracovať nie len s ikonografickými vyobrazeniami, ale i so skutočnými nálezmi, prostredníctvom ktorých sa pokúša o rekonštrukciu vývoja rímskej hrudnej zbroje, musela zaradiť nasledovné typy zbrojí na záver, keďže nie je možné ich archeologicky doložiť. Jedná sa o ochrany z organických materiálov.

Grécky ľanový kyrys, *linothorax*, bol uvedený na Apeninskom polostrove prostredníctvom osvojenia si gréckej falangy a gréckej zbroje italickými národmi. Tento typ zbroje bol veľmi obľúbený a rozšírený v Grécku a vo východných častiach Stredomoria, kvôli jeho ľahkosti a priedušnosti. Jedná sa o korzet z vrstveného plátna o hrúbke 0,5cm²²³, v dolnej časti prechádzal do *pteryges*, zadná časť sa predlžovala na dve *humeralia*, ktoré prechádzali cez ramená k hrudi, kde sa priväzovali. Rímska *lorica hamata* bola v ranej dobe silno ovplyvnená týmto pancierom, preto sa zdá veľmi pravdepodobné, že pred adoptovaním krúžkového panciera, sa v rímskej armáde používal i *linothorax*. Ešte Suetonius sa zmieňuje v životopise Galby o pancieri z ľanu²²⁴.

Iným typom bol „**lamelový**“ pancier. Bol známy Etruskom, ich susedom a tiež v Asýrii. Šlo o zbroj z ľanu či kože, na ktorú boli našité alebo nalepené malé obdĺžne lamely z vrstveného plátna či kože v horizontálnych radoch²²⁵. Tento typ sa už neobjavuje v neskoršej Rímskej republike. Pravdepodobne sa vyvinula z rovnakého základu ako šupinová zbroj²²⁶. Najlepším príkladom je Mars z Todi (obr. 101) z 5. stor. pr. Kr., ktorý má na sebe *linothorax* pokrytý navzájom sa prekrývajúcimi lamelami. Tri figúry z držiaka na viečku z Praeneste (obr. 102) z konca 4. stor. pr. Kr.²²⁷ zobrazuje rovnaký typ lamelového kyrysu. Na Blízkom Východe bol tento typ zbroje veľmi rozšírený a zostával v užívaní ešte dlhé storočia. Občas sa v provinciách objaví nález takýchto lamelae, ako to je v prípade Corbridge, čo mohla spôsobiť prítomnosť východných jednotiek v rímskej armáde²²⁸.

²²² BISHOP – COULSTON 2006, 110

²²³ CONNOLLY 1998, 58

²²⁴ D'AMATO – SUMNER 2009, 139

²²⁵ ROBINSON 1975, 162; GABRIEL 2007, 78

²²⁶ GABRIEL 2007, 78

²²⁷ GOLDSWORTHY 2003, 25

²²⁸ ROBINSON 1975, 162-163

Záver

Cieľom tejto práce bolo zrekonštruovať vývoj rímskych pancierov prostredníctvom ikonografických a archeologických prameňov. Od najstarších hrudných ochrán, až po tie najprepracovanejšie, chronologicky mapuje postupnosť vývoja jednotlivých pancierov.

Rané typy ochrany, pektorály či kardiophylaxy, sa objavujú od pol. 7. stor. pr. Kr. a pretrvávajú až do konca 2. stor. pr. Kr. V Latii v najstarších dobách sa používal štvorcový či obdĺžny tvar, ktorý pretrváva až do Polýbia. Diskovitý typ, ktorý sa rozšíril v okolitých oblastiach v neskorších obdobiach, ako dokladá nález z Numantie, rovnako preživa do konca druhého storočia. Pektorál bol jednoduchá a minimalistická ochrana, jeho priemer sa pohyboval medzi 15 až 24 cm. V južnej Itálii sa objavuje na konci 5. stor. pr. Kr. trojdiskový kyrys, ktorý pravdepodobne vychádza z diskového pektorálu, a predstavuje akýsi medzistupeň k ďalšiemu vývoju.

Elegantný muskulatúrny pancier sa vyvinul z gréckej archaickej zvoncovej formy niekedy na prelome 6. a 5. stor. pr. Kr. V južnej Itálii sa v 4. stor. pr. Kr. pomaly vyvíja samostatná variácia anatomického pektorálu, ktorá v sebe kĺby grécke i italské tradície. Rimania prevzali krátky i dlhý typ gréckeho muskulatúrneho kyrysu, pričom bol používaný najmä vyššími dôstojníkmi, pretoriánskou gardou a cisármi. V princípáte ho často vídať na sochách cisárov bohato zdobený a okázalý. Kratšia forma bola obľúbenejšia medzi veliteľmi v armáde, bola menej zdobená, niesla na hrudi len hlavu Gorgony, a okolo pásu šerpu. Mnohí sa stále pohrávajú s myšlienkou, že Rimania vyrábali tieto kyrysy tiež z kože, ale táto teória sa nepotvrdila a všetko naznačuje tomu, že by takýto pancier nebol ani praktický.

Šupinový pancier má veľmi dlhú tradíciu na Blízkom Východe. Nevie sa úplne presne, kedy Rimania začali používať šupinový pancier, ako ho poznáme z neskoršej doby, ale v ranom období sa stretávame s verziou akejsi lamelovej zbroje z našitých kovových plieškov. Podoba šupinového panciera v neskorej republike a ranom cisárstve je podobná ako u krúžkového panciera. Tieto dva typy panciera boli najrozšírenejšími medzi rádovými vojakmi. Vďaka von Grollerovej štúdii je možné rozlíšiť veľké množstvo šupín rôznych tvarov, veľkostí a s rôznym počtom otvorov. Veľmi krásnym pancierom bola variácia šupinového panciera *lorica plumata*, vyrobená zo zaostrených šupín so stredovým rebrom, ktoré silne pripomínali perie. V polovici 2. stor. sa objavujú krásne zdobené spínacie doštičky, ktorá nahrádzajú ranejší spôsob upínania pomocou hákov.

Krúžkový pancier sa stal najobľúbenejšou formou hrudnej ochrany. Polýbios zaznamenáva, že počas republiky bola táto zbroj dostupná len najmajetnejším vrstvám, avšak

koncom republiky už je bežnou zbrojou rímskeho vojaka. Bol veľmi flexibilný a prispôsobivý, opravoval sa ľahko a vydržal veľmi dlho. V neskorej republike a ranom cisárstve je ich dĺžka kratšia a sú ešte bez rukávov, jeho súčasťou sú humerálie a háky, ktoré ich pomáhajú držať na mieste. Tieto háky a tým pádom i humerálie miznú v pol. 2. storočia a pravdepodobne ich nahrádza spínacia doštička. V treťom a štvrtom storočí sa pomaly predlžujú, rukávy siahajú až k lakťom a suknicu ku kolenám.

Lorica segmentata sa objavuje na počiatku cisárstva a používala sa prinajmenšom do polovice 3. stor. Je pokladaná za originálnu rímsku zbroj, jej výhoda bola jednoduchosť a sila. Bola vyvinutá špeciálne proti úderom zhora, spodný odev pomáhal vystužiť plecia a hladký a zahnutý povrch plátov napomáhal odklonu útoku. Až do nálezov v Corbridge nebolo možné plne chápať segmentový pancier. Tento nález nám poskytol kompletný obraz a na základe týchto bohatých informácií bol schopný Robinson vytvoriť svoju ohromujúcu rekonštrukciu. Nálezy v mnohých s ikonografickými vyobrazeniami nesúhlasia. V priebehu dvoch storočí vznikli tri varianty tohto panciera, pričom sa zdá, že sa ich používanie prelína. V treťom storočí sa pomaly jej prítomnosť stráca a rímski vojaci siahali skôr na jednoduchšie a menej kazovejšie panciere.

Neoddeliteľnou súčasťou týchto rozmanitých pancierov býval toracomachus či subarmalis, spodný odev poskytujúci dodatočnú ochranu, v mnohých prípadoch s charakteristickými pteryges. Nie je úplne jasné, kedy prichádza na scénu

Rímska armáda je vďaka fascinujúcim príkladom sily a rôznorodosti. Vznikla z potrieb Rímskeho štátu a uspokojenia jeho expanzívnej politiky. Postupne ako Rímska ríša narastala, menila sa spoločnosť, menil sa štát a menila sa armáda. Je zaujímavé sledovať ako zo spoločenstva roľníkov vznikla najväčšia ríša svojho času, veľmoc, ktorá pohlcovala všetko v okolí. I na vývoji rímskych pancierov je presne taký vývoj - sprvu len malé a jednoduché a s narastajúcou silou armády a štátu stále lepšie a kvalitnejšie, v cisárstve dokonca až márnivé a okázalé. Koncom rímskej ríše ale badať opätovný návrat k jednoduchosti a praktickosti zbroje.

Použitá literatúra:

Primárne pramene:

CAESAR BC = Gaius Iulius Caesar: *Commentarii de bello civili*. (Zápisky o občianskej vojne. Bratislava 1988; preklad Adriena Slamová)

POLYBIOS: *Dějiny III*. Kniha VI-XVIII. (Praha 2011; preklad Pavel Oliva)

SHA = *Scriptores Historiae Augustae*. (Portréty svetovládčů I. Antická knihovna 47. Praha 1982; preklad Jan Burian a Bohumila Mouchová) Dostupné latinsky online: <http://www.thelatinlibrary.com/sha.html>

VARRO LL = Marcus Terentius Varro: *De Lingua Latina*. (London 1938; preklad R.G. Kent). Dostupné latinsky online: <http://www.attalus.org/info/varro.html>

Sekundárne pramene:

ANGLIM, S. – JESTICE, P.G. – RICE, R.S – RUSCH, S.M. – SERRATI, J. 2002: *Fighting Techniques of the Ancient World 3000BC–AD500. Equipment, Combat Skills and Tactics*. New York.

BISHOP, M.C. 1985: The Military Fabrica and the Production of Arms in the Early Principate. In: BISHOP, M.C. (ed.): *The Production and Distribution of Roman Military Equipment*. Proceedings of the Second Roman Military Equipment Research Seminar, Bar S275. Oxford, 1-42.

BISHOP, M.C. 1987: The Evolution of Certain Features. In: Dawson, M. (ed.): *Roman Military Equipment: the Counterparts of War*. Proceedings of the Third Roman Military Equipment Research Seminar, BAR International Series 336. Oxford, 109-139.

BISHOP, M.C. 1995: Aketon, Thoracomachus, and Lorica Segmentata. *Exercus* 3/1, 1-3.

BISHOP, M.C. 1999: The Newstead „lorica segmentata“. *JRMES* 10, 27-43.

BISHOP, M.C. 2002: *Lorica Segmentata. Volume I: A Handbook of Articulated Roman Plate Armour*. Great Britain.

BISHOP, M.C. – COULSTON, J.C.N. 2006: *Roman Military Equipment. From the Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxford.

BISHOP, M.C. 2015: Body Armour. In: Le Bohec, Y. (ed.): *Encyklopedia of the Roman Army*. Chichester. Dostupné online: http://mcbishop.co.uk/upload/body_armor.pdf

BOSMAN, A.V.A.J. 1995: Velsbroek B6 – Velsen1 – Velsen 2. *JRMES* 6, 89-98.

BREEZE, D.J. 2008: *Edge of Empire. Rome's Scottish Frontier*. Edinburg.

- BURNS, M. T. 2003: The Homogenisation of Military Equipment under the Roman Republic. *'Romanisation'? Digressus Supplement 1*, 60-85.
- CONNOLLY, P. 1998: *Greece and Rome at War*. London
- CROOM, A. 2000: The wear and tear of third century military equipment. *JRMES* 11, 129-134.
- CURLE, J. 1911: *A Roman Frontier Post and its People. The Fort of Newstead in the Parish of Melrose*. Glasgow.
- D'AMATO, R. – SUMNER, G. 2009: *Arms and Armour of the Imperial Roman Soldier. From Marius to Commodus 112 BC–AD 192*. London.
- D'AMATO, R. 2012: *Roman Centurions 31 BC – AD 500. The Classical and Late Empire*. Oxford
- FEUGÈRE, M. 2002: *Weapons of the Romans*. Tempus. Dostupné online: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00007319/document>
- FORTES, J.B. – ARGUIN, A.R.M. 1999: New Evidence on the Use of Armour by Roman Soldiers of the Fourth Century AD. *JRMES* 10, 21-26.
- FRANZIUS, G. 1995: Die Römischen Funde aus Kalkriese 1987-95 und ihre Bedeutung für die Interpretation und Datierung militärischer Fundplätze der augusteischen Zeit im nordwesteuropäischen Raum. *JRMES* 6, 69-88.
- GABRIEL, R. A. 2007: *Soldier's Life through History: The Ancient World*. Greenwood.
- GOLDSWORTHY, A. 2003: *The Complete Roman Army*. London.
- HAINES, T. – SUMNER, G. – NAYLOR, J. 2000: Recreating the world of the Roman soldier: the work of the Ermine Street Guard. *JRMES* 11, 119-127.
- HOLLOWAY, R. R. 1996: *The Archaeology of Early Rome and Latium*. London.
- KÜNZL, E. 1988: Germanien und Rom – Katalog. Heilmeyer, W.D. – La Rocca, E. – Martin, H.G. eds. 1988: *Kaiser Augustus und die verlorene Republik*. Berlin.
- JUNKELMANN, M. 1986: *Die Legionen des Augustus. Der römische Soldat im archäologischen Experiment*. Mainz am Rhein.
- KEPPIE, L. 1997: Military service in the Late Republic: the evidence of inscriptions and sculpture. *JRMES* 8, 3-11.
- KOMORÓCZY, B. – LUKÁŠ, M. – RŮŽIČKOVÁ, P. – ŠTERC, J. – VLACH, M. 2010: *Po stopách římských legií v kraji pod Pálavou*. Psohlávky.
- KREKOVIČ, E. 1994: Military equipment on the territory of Slovakia. *JRMES* 5, 211-225.
- MUSIL, J. 1997: Část slavnostního pancíře jezdce X. legie geminy. *Studia Hercynia I*, 48-52.

- RAJTÁR, J. 1994: Waffen und Ausrüstungsteile aus dem Holz-Erde-Lager von Iža. *JRMES* 5, 83-95.
- ROBINSON, H.R. 1975: *The Armour of Imperial Rome*. London.
- ROST, A. – WILBERS-ROST, S. 2010: Weapons at the Battlefield of Kalkriese. *GLADIUS* XXX, 117-136.
- SABIN, P. – VAN WEES, H. – WHITBY, M. (eds.) 2008: *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare. Volume II: Rome from the late Republic to the late Empire*. Cambridge.
- SIMKINS, M. 2000: *Legions of the North*. Great Britain.
- SUMNER, G. 1997: *Roman Army. Wars of the Empire*. London.
- SUMNER, G. 2009: *Roman Military Dress*. Gloucestershire.
- SOUTHERN, P. – DIXON, K.R. 1996: *Late Roman Army*. Batsford.
- THOMAS, M.D. 2003: *Lorica Segmentata. Volume II: A Catalogue of Finds*. Great Britain.
- VAN DAELE, B. 2001/2002: Pieces of Roman military equipment in a Roman cellar at the Bemelerveld in Maastricht (The Netherlands). *JRMES* 12/13, 109-115.
- VAN DER SANDEN, W.A.B. 1993: Fragments of a lorica hamata from a barrow at Fluitenberg, Netherlands. *JRMES* 4, 1-8.
- VAN ENCKEVORT, H. – THIJSSSEN, J., 2001/2002: Militaria from the Roman urban settlements at Nijmegen. *JRMES* 12/13, 35-41.
- WIJNHOVEN, M.A. 2009: Lorica Hamata Squamataque. A study of Roman Hybrid Armour. In: *The Journal of the Mail Research Society* 2 (1), 3-29.

Zoznam skratiek v použitej literatúre:

BAR – British Archaeological Reports

JRMES – Journal of Roman Military Equipment Studies

Internetové pramene obrazovej prílohy:

<http://ancientrome.ru/art/artworken/>

<http://www.athenapub.com/>

<http://www.cimuseums.org.uk/>

<http://www.dumnonika.com/tunics.html>

http://www.finds.calverley.info/rom_arm.htm

<https://www.flickr.com/> (užívateľia Carolmage a Mike Bishop)

<https://followinghadrian.com>

<http://hehasawifeyouknow.tumblr.com/>

<http://www.livius.org/articles/legion/>

<https://romefsp2015.wordpress.com/>

<http://users.stlcc.edu/mfuller/>

Zoznam obrázkov

Zoznam obrázkov neuvádza datovanie. Datovanie alebo približný kontext jednotlivých obrázkov je vytýčený v texte práce.

- Obr. 1 Pektorál, štvorcový, Tarquinia (CONNOLLY 1998, 93)
- Obr. 2 Pektorál, kónický, Latium (CONNOLLY 1998, 93)
- Obr. 3 Pektorál, tvar „ponča“, Narca (CONNOLLY 1998, 93)
- Obr. 4 Bojovník s etruským pektorálom, maľba, Ceri (CONNOLLY 1998, 98)
- Obr. 5 Bojovník, socha, Caestrano
(<http://hehasawifeyouknow.tumblr.com/post/71646643128/irefiordiligi-warrior-of-caestrano-6th>)
- Obr. 6 Pektorál, okrúhly, Alfedena (CONNOLLY 1998, 101)
- Obr. 7 Pektorál, okrúhly, Ancona (CONNOLLY 1998, 102)
- Obr. 8 Trojdisk, Alfedena (CONNOLLY 1998, 108)
- Obr. 9 Trojdisk, hrobka Ksour-es-Sad, Tunisko (CONNOLLY 1998, 111)
- Obr. 10 Pektorál, okrúhly, Numantia (BISHOP – COULSTON 2006, 64, Fig. 31)
- Obr. 11 Anatomický pektorál, Južná Itália, Newcastle (BURNS 2003, 79, Fig. 6)
- Obr. 12 Muskulatúrny pancier, Conversana, Bari (CONNOLLY 1998, 56)
- Obr. 13 Muskulatúrny pancier, Ruvo (British Museum, 1842,0728.712)
- Obr. 14 Muskulatúrny pancier, Bari (CONNOLLY 1998, 56)
- Obr. 15 Oltár Domitia Ahenobarba, Rím (BISHOP – COULSTON 2006, 49, 21:4)
- Obr. 16 Augustus, socha, Prima Porta, Rím (ROBINSON 1975, 152, Pl. 433)
- Obr. 17 Iulius Caesar, socha, Palazzo Senatorio sul Campidoglio, Rím (ROBINSON 1975, 150, Pl. 429)
- Obr. 18 Drusus, socha, Cagliari (<https://romefsp2015.wordpress.com/2015/11/03/thursday-october-29-2015/>)
- Obr. 19 Pretoriáni, reliéf, Louvre, Paríž (<https://www.flickr.com/photos/carolemage/26823990392>)
- Obr. 20 Sextus Adgennius Macrinus, Nimes (ROBINSON 1975, 148, Pl. 425)
- Obr. 21 Centurion, Leibnitz (D'AMATO 2012, 23)
- Obr. 22 Typológia von Grollera (http://www.finds.calverley.info/rom_arm.htm)
- Obr. 23 Corstopitum, Corbridge (ROBINSON 1975, 154, Fig. 162)
- Obr. 24 Ham Hill, Somerset, Anglicko (BISHOP – COULSTON 2006, 97, 54:2)
- Obr. 25 Spínacia doštička, Mušov, Psohlávky (KOMORÓCZY 2010, 3)
- Obr. 26 Spínacia doštička, Orgovány, Maďarsko (BISHOP – COULSTON 2006, 139, 84:1)

- Obr. 27 Špínacia doštička, Manching, Nemecko (BISHOP – COULSTON 2006, 171, 109:3)
- Obr. 28 Šupinový pancier, Royal Ontario Museum, Toronto (ROBINSON 1975, 153, Pl. 434)
- Obr. 29 Quintus Sertorius Festus, Verona (<http://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=4146>)
- Obr. 30 Lucius Sertorius Firmus, Verona (<http://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=4147>)
- Obr. 31 Titus Calidius Severus, Carnuntum (<http://www.livius.org/articles/legion/legio-xv-apollinaris/>)
- Obr. 32 Vonatorix, Bonn (<http://www.livius.org/articles/legion/legio-xv-apollinaris/>)
- Obr. 33 Longius, Colchester (<http://www.cimuseums.org.uk/article/16305/Tombstone-of-Longinus>)
- Obr. 34 Biely Kostol, Slovensko (KREKOVIČ 1994, 221, Fig. 8:4)
- Obr. 35 Velsen 2, Holandsko (BOSMAN 1995, 95, Fig. 5:30)
- Obr. 36 Hradisko, Mušov, Česká republika (KOMORÓCZY 2010, 4)
- Obr. 37 Corbridge, Anglicko (ROBINSON 1975, 154, Fig. 162)
- Obr. 38 Pác, Slovensko (KREKOVIČ 1994, 221, Fig. 8:7)
- Obr. 39 Iža, Slovensko (RAJTÁR 1994, 91, Fig. 7:7)
- Obr. 40 Croy Hill, Škótsko (BREEZE 2008, 80)
- Obr. 41 Carpow, Škótsko (BISHOP – COULSTON 2006, 171, Fig. 109:2)
- Obr. 42 Dura Europos, Sýria (<http://users.stlcc.edu/mfuller/dura/dura-g1130a~01armour.jpg>)
- Obr. 43 Galériov oblúk, Solún, Grécko (ROBINSON 1975, 161, Fig. 123)
- Obr. 44 Lorica plumata, Mandeure, Francúzsko (WIJNHOVEN 2009, 25, Fig.13)
- Obr. 45 Lorica plumata, Newstead, Škótsko (WIJNHOVEN 2009, 18, Fig. 9)
- Obr. 46 Lorica plumata, Ouddorp, Holandsko (photography by Martijn A. Wijnhoven)
- Obr. 47 Reliéf z chrámu Atény, Pergamon (ROBINSON 1975, 164, Pl. 459)
- Obr. 48 Typy krúžkov podľa Bishopa (BISHOP – COULSTON 2006, 243, Fig. 148)
- Obr. 49 Fragment krúžkov, Carlingwark Loch, Veľká Británia (VAN DER SANDEN 1993, 7, Fig. 9)
- Obr. 50 Dvojitý hák, Chassenard, Anglicko (BISHOP – COULSTON 2006, 96, Fig. 51:1)
- Obr. 51 Dvojité háky, Nijmegen (D'AMATO – SUMNER 2009, 128, Fig. 159-160)
- Obr. 52 Reliéf Marta z Mavilly, Francúzsko (ROBINSON 1975, 169, Fig. 176)
- Obr. 53a,b Reliéf bojovníka a jazdcov, pamätník Lucia Aemilia Paulla, Delphi (JUNKELMANN 1986, Taf. 44; GOLDSWORTHY 2003, 31)
- Obr. 54a,b Reliéf legionárov, oltár Domitia Ahenobarba, Rím (ROBINSON 1975, 166, Pl. 463-4; GOLDSWORTHY 2003, 28)
- Obr. 55 Socha keltského bojovníka, Vachères, Francúzsko (<http://www.dumnonika.com/tunics.html>)
- Obr. 56 Gessius, Museum of Fine Arts, Boston (<http://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=3597>)
- Obr. 57 Krúžkový pancier v jazdeckej helme, Chassenard, Francúzsko (JUNKELMANN 1986, Taf. 48b)

- Obr. 58 Centurion Marcus Caelius, náhrobok, Xanten (JUNKELMANN 1986, Taf. 24)
- Obr. 59 Centurion Marcus Favonius Facilus, náhrobok, Colchester
(<http://users.stlcc.edu/mfuller/canterbury/Colchester.html>)
- Obr. 60 Signifer Genialis, Mohuč, Nemecko (JUNKELMANN 1986, Taf. 48c)
- Obr. 61 Signifer Valerius Secundus, Mohuč, Nemecko
(<https://www.flickr.com/photos/thearmaturapress/6792103078/in/photolist-bz7b6a-bmcibu-bz7bEg-bmciBu-bz7bmt-bz7bsR-bz7bf4>)
- Obr. 62 Signifer Quintus Luccius Faustus, Mohuč, Nemecko (JUNKELMANN 1986, Taf. 33)
- Obr. 63 Flavius Bassus, Köln, Nemecko (BISHOP – COULSTON 2006, 13, Fig. 4:1)
- Obr. 64 Quintus Romanus Capito, Mohuč, Nemecko
(<https://www.flickr.com/photos/thearmaturapress/14011808242/>)
- Obr. 65 Caius Catricius Victor, Aquincum (BISHOP – COULSTON 2006, 11, Fig. 3:2)
- Obr. 66 Caius Valerius Crispus, Wiesladen, Nemecko (JUNKELMANN 1986, Taf. 42)
- Obr. 67 Aquilifer Musius, Mohuč, Nemecko (ROBINSON 1975, 166, Pl. 466)
- Obr. 68 Firmus, Bonn, Nemecko (JUNKELMANN 1986, Taf. 21)
- Obr. 69 Iža, Slovensko (RAJTÁR 1994, 91, Fig. 7:13)
- Obr. 70 Reinau-Buch, Nemecko (JUNKELMANN 1986, Taf. 44)
- Obr. 71 Jazdec, Chester, Anglicko (<https://followinghadrian.com201503247-roman-wonders-from-the-corinium-museum-in-cirencester-uk#jp-carousel-6129>)
- Obr. 72 Sarkofág, Cordóba, Španielsko (FORTRES – ARGUIN 1999, 22, Fig. 1)
- Obr. 73 Dedra, pancier z doby bronzovej (BISHOP 2002, 19, Fig. 3:1)
- Obr. 74 Bishopova ukážka loricy segmentaty s a bez spodného odevu (BISHOP 2002, 80, Fig. 9:3)
- Obr. 75 Hrudný plát, Kalkriese (BISHOP 2002, 24, Fig. 4.1)
- Obr. 76 Hrudný plát, Kalkriese (FRANZIUS 1995, 71, Abb. 2)
- Obr. 77 Vrchný ramenný chránič, Vindonissa (BISHOP 2002, 27, Fig. 4.5)
- Obr. 78 Fragment pásovej obruče, typ Kalkriese (?), Vindonissa (BISHOP 2002, 28, Fig. 4.6)
- Obr. 79 Zúbkované závesy a pracky, Kalkriese (BISHOP 2002, 25, Fig. 4.2:6,7; 26, Fig. 4.3:8)
- Obr. 80 Hrudný plát, Bank of England, Londýn (BISHOP 2002, 32, Fig. 5.1)
- Obr. 81 Príklady hrudných plátov z typu Corbridge (BISHOP 2002, 35, Fig. 5.4)
- Obr. 82 Spoj medzi hrudným a ramenným dielom s viditeľnými dierami po opravách (BISHOP 2002, 36, Fig. 5.5)
- Obr. 83 Hlavní ramenný plát, Chichester (BISHOP 2002, 41, Fig. 5.12)
- Obr. 84 Robinsonova rekonštrukcia Corbridge A (BISHOP 2002, 39, Fig. 5.9)
- Obr. 85 Robinsonova rekonštrukcia Corbridge B a C (BISHOP 2002, 40, Fig. 5.10)
- Obr. 86 Robinsonova rekonštrukcia Newstead

- Obr. 87 Hrudný plát, Newstead (BISHOP 2002, 48, Fig. 6.2; BISHOP 1999, 29, Fig. 2)
- Obr. 88 Zadný plát, Newstead (BISHOP 2002, 48, Fig. 6.2; BISHOP 1999, 30, Fig. 3)
- Obr. 89 Stredný krčný plát, Newstead (BISHOP 1999, 31, Fig. 4)
- Obr. 90 Fragment zadného plátu, Carlisle (BISHOP 2002, 51, Fig. 6.5)
- Obr. 91 Zadný plát, Eining (BISHOP 2002, 50, Fig. 6.4)
- Obr. 92 Poulterov návrh upínania predného a zadného dielu (BISHOP 2002, 56, Fig. 6.10)
- Obr. 93 Fragментy pásových obručí so zachovalými krúžkami, Carnuntum (BISHOP 1999, 37, Fig. 9)
- Obr. 94 Pásová obruč s kovovým lemovaním, Iža (RAJTÁR 1994, 91, Fig. 7:1)
- Obr. 95 Fragment hrudného plátu, Zugmantel (BISHOP 2002, 49, Fig. 6.3)
- Obr. 96 Alba Iulia, Rumunsko (BISHOP 2002, 63, Fig. 7.1)
- Obr. 97 Severius Acceptus, Istanbul
(<http://www.livius.org/pictures/turkey/kadikoy-chalcedon/tombstone-of-severius-acceptus/>)
- Obr. 98 Reliéf Marta a Herkula, High Rochester, Anglicko (<http://www.athenapub.com/rib1284.htm>)
- Obr. 99 Cisársky pár ako Venuša a Mars, Hadrián a Sabina, Louvre, Paríž
(<https://www.flickr.com/photos/69716881@N02/9099385469/>)
- Obr. 100 Antoninus Pius, Palazzo Altemps, Rím
(<https://www.flickr.com/photos/carolemage/11383990114>)
- Obr. 101 Pancier Marta z Todi, Vatikán (CONNOLLY 1998, 70)
- Obr. 102 Držiak z Preaneste (GOLDSWORTHY 2003, 25)